

Escultures romanes de Castelló

Ferran Arasa i Gil *

Resum

En aquest article presentem l'estudi de les escultures romanes del territori valencià situat al nord de la ciutat de Saguntum. Es tracta de 11 peces i conjunts distribuïts al voltant de les principals vies de comunicació. La gran majoria d'aquestes peces procedeixen de vil·les i tenen una funció ornamental.

Résumé

Dans cet article nous présentons l'étude des sculptures romaines du territoire valencien placé au nord de la cité de Saguntum. Il s'agit de 11 pièces et ensembles distribués autour des principales voies de communication. La grande majorité de ces pièces sont originaires des vil·les et elles ont une fonction ornementale.

En la zona meridional del Convent Tarracense, la franja litoral que s'estén entre les ciutats de Dertosa i Saguntum es caracteritza en època romana per un poblament de tipus rural dispers. La via Augusta travessa aquesta zona seguint les planes litorals i els corredors prelitorals, on es troben les millors terres de cultiu i s'ha documentat una major densitat de poblament (Arasa, 1995). Al nord, en l'interior muntanyenc es localitza l'únic assentament conegut de caràcter urbà, la petita ciutat de Lesera (la Moleta dels Frares, el Forcall), que devia estar situada en el traçat d'una via citada per l'Anònim de Ràvena que des d'Intibili -la primera mansió de la via Augusta al sud de Dertosa- es dirigia cap a Contrebia, prop de Caesaraugusta. En el sector meridional, una altra via no esmentada pels itineraris tenia el seu inici en la ciutat de Saguntum, des d'on seguia per la vall del riu Palància cap a l'altiplà de Terol.

Presentem ací l'estudi dels relleus i escultures romanes de la província de Castelló, un avanç del qual es publicarà en les actes de la *III Reunión sobre Escultura Romana en Hispania* (Arasa, —a). De la franja litoral per on discorre la via Augusta procedeixen nou de les 11 peces i conjunts escul-

tòrics que estudiem (Fig. 1). Els altres dos s'han trobat, de manera significativa, en llocs situats en el traçat de les dues vies que des de l'eix costaner es dirigien cap a Aragó: la Moleta dels Frares i Xèrica. S'hi han exclòs les inscripcions funeràries que presenten relleus amb els motius més freqüents (*corona, patera, praefericulum*), que hem estudiat en un altre lloc (Arasa, — b). Quant al tipus de jaciments, la major part de les peces estudiades procedeix de vil·les: el Mas de Víctor, els Tossalets, l'Assut, el Palmar, la Font de la Rabassota, la Torrassa, la Muntanyeta dels Estanys i possiblement Xèrica. Només una peça ha estat trobada a la petita ciutat de Lesera. Per últim, el conjunt de la Muntanya de Santa Bàrbara correspon a un santuari. Pel que fa a la seua funció, entre les peces i conjunts estudiats hi ha quatre pertanyents a la decoració escultòrica de *uillae* (el Mas de Víctor, el Palmar, la Torrassa i la Muntanyeta dels Estanys), almenys tres són d'índole funerària (els Tossalets, l'Assut i Xèrica), una altra és de caràcter possiblement honorífic (la Moleta dels Frares) i finalment trobem l'esmentat conjunt votiu (la Muntanya de Santa Bàrbara).

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28. E-46010 València.

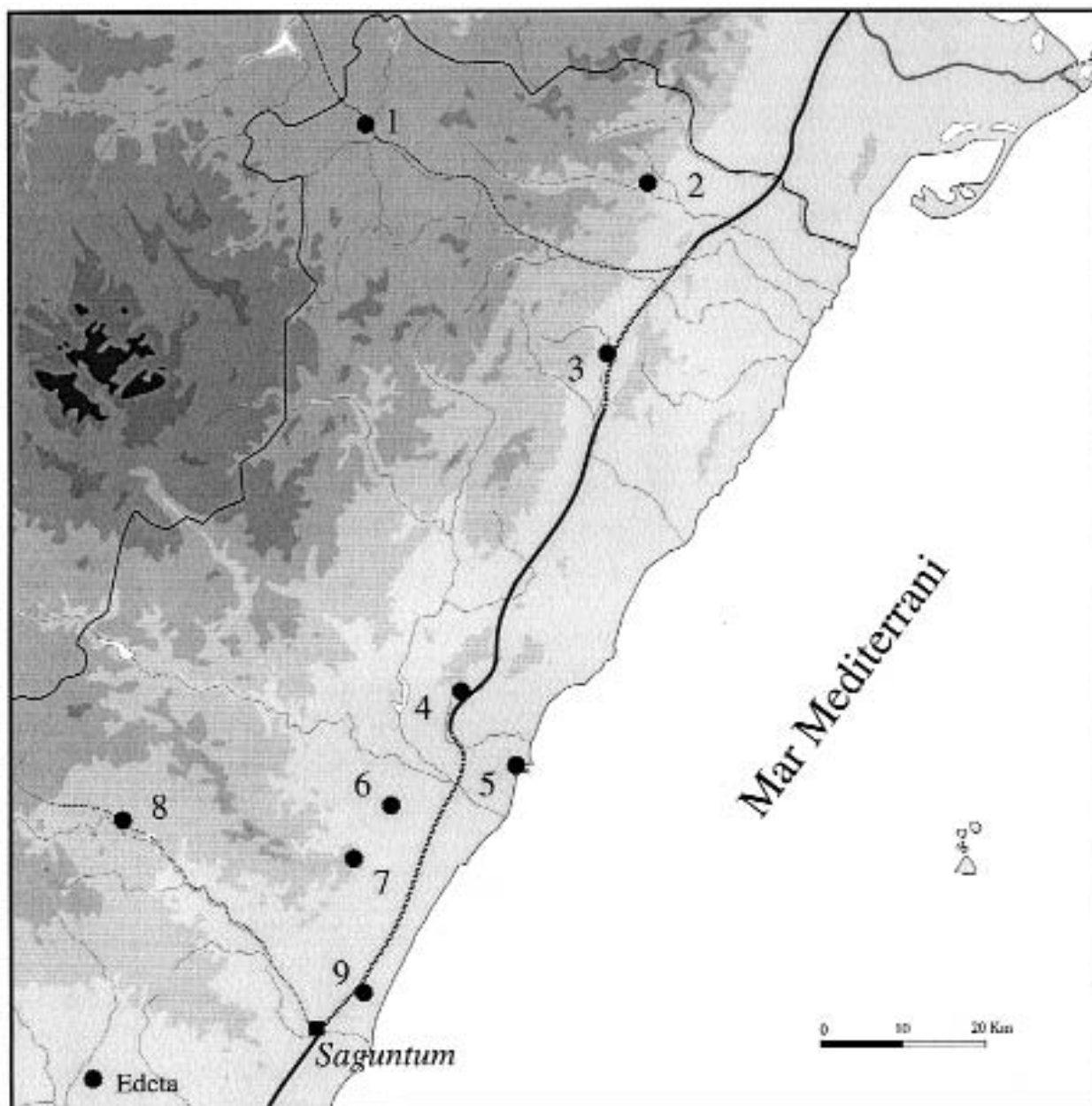

Figura 1. Mapa de les comarques septentrionals del país valencià amb la localització de les troballes escultòriques estudiades: 1.- La Moleta dels Frares (el Forcall); 2.- El Mas de Víctor (Rossell); 3.- Els Tossalets (les Coves de Vinromà); 4.- L'Assut, el Palmar (Borriol); 5.- La Font de la Rabassota (Castelló de la Plana); 6.- La Torrassa (Betxí-les Alqueries); 7.- La Muntanya de Santa Bàrbara (la Vilavella); 8.- Xèrica; 9.- La Muntanyeta dels Estanys (Almenara).

FRAGMENT DE VESTIDURA DE LA MOLETA DELS FRARES (EL FORCALL)

(Arasa, 1987a, 85, lám. XXV, 2).

Exposició Històrica Municipal del Forcall.

La identificació d'aquesta petita ciutat ha estat possible gràcies a una inscripció conservada a Morella (Alföldy, 1977), una ara dedicada a *Iupiter Conseruator* per la *respublica leserensis* amb

motiu de la *incolumitas* de l'emperador Caracal·la que pot datar-se cap a l'any 212 dC. Aquesta població s'identifica amb la localitat de Lassira esmentada per Ptolemeu a mitjan del segle II dC. L'assentament té unes 6 hectàrees de superfície i conserva algunes restes de construccions que possiblement corresponen a un espai públic amb edificis monumentals, tal vegada el fòrum de la ciutat (Arasa, 1987a).

Entre els materials conservats a l'Exposició Històrica Municipal, procedents en la seua major part d'una excavació realitzada el 1958 per un grup d'aficionats de la població, es conserva un petit fragment escultòric de pedra calcària gris clar de 12,60 per 9,50 per 6,20 centímetres que correspon a la vora d'una peça de roba (Làm. I, 1). La peça està trencada amb seguretat pels costats superior i lateral dret, mentre que l'inferior podria ser l'original i el lateral esquerre correspon a la vora. En la cara anterior es representen dos plecs disposats verticalment, en part trencats en les vores. Aquesta cara es troba perfectament allisada i conserva fines línies incises de l'acabat. La cara posterior presenta una superfície irregular travessada longitudinalment per una ampla ranura. Per la seua grandària deu correspondre a una figura de proporcions naturals. Donat que el fragment està llaurat per ambdues cares deu correspondre a una part de la vestidura que presenta un cert vol.

Si bé resulta evident que no hi ha suficients elements per determinar el tipus de figura ni la vestidura a què correspon, podria tractar-se d'un petit fragment dels plecs de la figura d'un togat. En aquestes escultures, els plecs verticals solen disposar-se als dos costats de l'avantbraç esquerre. Més enllà d'aquesta apreciació, les reduïdes dimensions de la peça no permeten fer precisions de tipus formal i estilístic (Goette, 1990). Això no obstant, no pot descartar-se que pugua pertànyer a una figura femenina. Pel que fa a la seua datació, tampoc hi ha elements suficients per determinar-la, per la qual cosa sols pot establir-se de manera aproximada en els segles I-II, el període en què es daten la major part d'aquestes figures.

Tot i que la seua procedència concreta en el context arqueològic del jaciment no és segura per no haver-hi cap registre, en l'excavació esmentada es va treballar en l'extrem nord de la gran terrassa situada entre el mur d'*opus caementicium* de 74 metres de llargària i la muralla, zona en què podria haver un espai públic, tal vegada el fòrum de la ciutat.

HERMA DE DIONYSOS DEL MAS DE VICTOR (ROSSELL)

(Rosas, 1980, 293; Borrás, 1982-83b; Arasa, 1987b, 131; Meseguer, 1989, 30-33, figs. 16-17; García Sanz, 1990, 275; Arasa, a Aranegui, 1996, 104).

Propietat particular.

Es va trobar en els anys vint i es conserva en prou bon estat (Làm. I, 2-4). És de marbre blanc i està recobert d'una patina groguenca. Les seues

dimensions són 14,50 per 11 per 7 centímetres. Presenta unes petites fractures en els rulls que cauen sobre el front, té trencat un pàmpol en el costat esquerre i el nas està prou desgastat. Com és habitual en aquest tipus de peces, la part posterior i els laterals estan acabats verticalment. El front està coronat amb una cinta llisa (*taenia*) visible sols en la part central. El cabell rull salta sobre aquesta pels laterals. Va guarnit amb pàmpols pels costats que li amaguen les orelles, dels quals penjen dues fulles allargades que quasi toquen els múscles. Per davall, dos llargs i ondulats flocs cauen pels costats del coll fins al pit. El rostre és imberbe i arrodonit. Té el posat seriós, com distant, amb la mirada projectada cap a l'infinit. Per davall dels arcs superciliars es troben els globus oculars que tenen forma d'ametla, amb les parpelles ben marcades, en les quals no s'han llaurat les pupil·les. El nas sembla recte, ample, amb els lòbuls ben marcats. La boca és breu, amb els llavis carnosos i lleugerament entreoberts, que formen dos clots en els seus extrems. Una línia recta per davall del llavi inferior el separa del mentó. El coll és robust i s'hi distingeix l'inici del pit. Les faccions són proporcionades, estan delimitades amb precisió i formen una composició simètrica. El modelat és de formes suaus i arrodonides, de trets femenívols, intencionadament ambigu. S'hi aprecia el joc de llums i ombres en el contrast que hi ha entre la llisor de la pell del rostre i el conjunt format pels cabells revolts i el guarniment.

Aquest tipus de representacions tenen el seu origen a Grècia (Paris, s. u. *Hermae*, Dictionnaire Antiquités grecques et romaines, III, 1, 130-134; Eitrem, s. u. *Hermai*, Pauly's Real Encyclopädie Klassischen Altertumswissenschaft, VIII, 1, 696-708; Mingazzini, s. u. *Erma*, Enciclopedia Arte Antica, Classica e Orientale, III, 420-421). Es tracta d'un tipus d'origen hel·lenístic, directament inspirat en la tradició clàssica (Wrede, 1985), l'adscripció del qual a una determinada deïtat no és fàcil per quant la iconografia de Dionysos jove no sempre resulta clara. Els seus trets dulcificats i feminizants impedeixen determinar en ocasions si es tracta del déu, de la seua companya Ariadna o d'una Mènade. Pochmarski (1974, 143 ss) va estudiar els diferents tipus de bustos de Dionysos jove, que poden posar-se en relació amb un arquetip creat en el segle IV en el cercle de Praxíteles.

Aquestes figures solen ser d'unes dimensions bastant regulars, normalment entre 14 i 25 centímetres d'alçària, tot i que n'hi ha de més petites. Dins d'una homogeneïtat general, aquest tipus de representacions adopta diverses variants a

partir dels trets del rostre i del pentinat; així, el déu apareix representat com un jove imberbe amb trets femenívols, adult i amb barba i aspecte arcaïtzant, etc (Veneri, s. u. *Dionysos*, *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae*, III, 1, 414-420). En alguns casos adopten la forma d'una doble representació, amb els rostres contraposats d'Hermes i Dionysos jove, Dionysos i Ariadna, Dionysos i Sàtir, etc. Amb un marcat caràcter apotropaic, la seua funció era la protecció de la propietat i dels confins, de custòdia de la prosperitat de la casa i dels camps. En l'element vegetal s'encarna la idea de la fecunditat, associada a Dionysos (Thraemer, s. u. *Dionysos*, a Roescher, I, 1, 1029-1153; Lenormant, s. u. *Bacchus*, *Dictionnaire Antiquités grecques et romaines*, I, 1, 591-639). Les *hermae* relacionades amb el context bàquic, que representen el déu o uns altres components del seu *thyasos*, són habituals en l'àmbit privat i normalment es localitzaven als patis i jardins interiors de IEs vil·les (Rodríguez Oliva, 1985, 171-175; 1988, 220-223), coronant petits pilars o, en ocasions, en l'interior de fornícules obertes en les parets de les cases com es pot veure a Pompeia (Spinazzola, 1953, 236, fig. 266). També van servir per als peus de taula (*trapezophorum*). A Hispània es coneixen alguns exemplars en *uillae*, en les quals eren part important dels programes de decoració escultòrica (Koppel, 1995, 40). La seua cronologia no resulta fàcil d'establir, però pot situar-se de manera aproximada entre la segona meitat del segle I i el II.

Pel que fa al material, com han destacat Koppel i Rodà (1996, 165-166), encara que normalment estan esculpides en marbre blanc d'importació, també es va utilitzar per a la seua talla la calcària d'excel·lent qualitat originària de l'oest de Tunísia coneguda com *marmor numidicum* o *giallo antico* en la seua variant groga o rosada, la difusió de la qual a Hispània ha estat estudiada per Mayer (1996).

A Hispània trobem nombrosos exemples d'aquest tipus d'*Hermae* (García Sanz, 1990, 267-279), tant a la Citerior (Koppel, Rodà, 1996, 165-168) com a la Bètica (Rodríguez Oliva, 1993, 45). El de Carthago Noua és de marbre de Pavonazzetto, amida 25,70 centímetres d'alçària i es data en el segle I dC (Noguera, 1991, 37-40, làm. I, 1-2). El de San Roque (Cadis) està incomplet, és de marbre rosat clar, presenta uns trets semblants i es data en època antoniniana (Rodríguez Oliva, 1988, 220, làms. IV, 2, V). La resta d'exemplars hispànics té poc paregut amb el de Rossell, particularment quant al tractament del pentinat, el guarniment i el modelat del rostre. Els altres dos bustos

coneguts al país valencià que representen a Dionysos jove pertanyen a sengles estàtues. El de Saguntum, de la col·lecció Chabret, amidava 13 centímetres d'alçària, el seu cabell estava guarnit amb bagots de raïm als dos costats del cap i per l'ús del trepà pot datar-se en el segle II dC (Balil, 1982, 9-10, núm. 81, làm. IV, 2). El de Polinyà de Xúquer és del mateix tipus i dimensions i també es data en el segle II (Balil, 1982, 10, núm. 83, làm. IV, 3). A Catalunya, el de Tarraco amida 14,50 centímetres i té els trets de la cara molt desgastats (Koppel, 1985, 74-75, núm. 96, taf. 37, 2-4). El del Museu Arqueològic de Barcelona, de procedència desconeguda, amida 19,60 centímetres (García y Bellido, 1949, 436, núm. 453, làm. 318). El del Museu Arqueològic Nacional, d'origen andalusí, amida 12 centímetres (García y Bellido, 1949, 437, núm. 459, làm. 320). El de la Reial Acadèmia de la Història, d'origen desconegut, amida 15 centímetres (García y Bellido, 1949, 438, núm. 461, làm. 321). El de Nueva Carteya (Còrdova) amida 14,70 centímetres (García y Bellido, 1949, 436, núm. 450, làm. 317). Del de Cadis no s'han donat a conèixer les dimensions (García y Bellido, 1949, 437, núm. 458, làm. 320). El de Santa Eulàlia (Eivissa) amida 12 centímetres (Balil, 1985, 10, làm. V, 2), etc.

Exemplars semblants trobem a Pompeia, com els de la Casa dell'Efebo in Bronzo, de marbre groguenc i les mateixes dimensions, però sense pàmpols (Corte, 1927, 74, fig. 39); la Casa di Marco Lucrezio, de 16 centímetres d'alçària (Dwyer, 1982, 25-26, pl. III, núms. 7-8) i la Casa della Fortuna, de 21 centímetres d'alçària i amb banyes (Dwyer, 1982, 78, pl. XXXI, núms. 117-118). El rostre arrodonit del *herma* de Rossell el trobem en alguns exemplars com un de Malta, incomplet, de *giallo antico*, amb dos rulls a mode de petites banyes (Bonano, 1977, 405-406, tav. CXIII); un altre d'Aquilea, de 24 centímetres d'alçària, que es data al principi del segle II dC (Santa Maria Scrinari, 1972, 93, núm. 271); i un altre conservat a Postdam, incomplet (Goethert, 1972, 4, taf. 16, núm. 23). Uns altres paral·lels, en la seua majoria amb el rostre un poc més estilitzat, són dos del museu de l'Ermitage, un amb diadema, dues fulles i dues trenes sobre els múscles (Waldhauer, 1931, 30-31, núm. 130, abb. 32), i l'altre de marbre *rosso antico* i 16 centímetres d'alçària, sense *taenia* i un poc groller, però amb un disseny molt semblant a aquest (Waldhauer, 1931, 64, núm. 185, abb. 70). Uns altres dos del Palau dels Conservadors, un de 44,50 centímetres d'alçària (Stuart Jones, 1968, 224-225, núm. 12,

pl. 55), i l'altre sense *taenia*, de marbre de Luni i 29 centímetres d'alçària (Stuart Jones, 1968, 248, núm. 97, pl. 57). Un de la Galeria dels Oficis (Mansuelli, 1958, 195, núm. 188), etc.

Representacions semblants apareixen en els *hermae* bifronts, com els de Cartagena (Noguera, 1991, 49-51, làms. 7, 1-2, 8, 1-2), Còrdova (Leclant, 1983), Portugal (Souza, 1990, 39, núm. 113), Museu Capitolí (Stuart Jones, 1969, 141, 144, núms. 12, 14, pl. 34), Museus Vaticans (Lippold, 1956, 229, núm. 2, taf. 107), Museu Civic de Padua (Ghedini, 1980, 186-187, núm. 82), Massarosa (Levi, 1935, 224-225, tav. XI), Palermo (Tomasello, 1968), la Casa dels Vettii de Pompeia (Mastoroberto a VV. AA, 1992, 260, núm. 181), etc.

FRONTÓ DELS TOSSALETS (LES COVES DE VINROMÀ)

(Flétcher, 1978, 107; Llobregat, 1980, 106; Arasa, 1984; Abad, 1985, 367; 1986a, 179; 1986b; Arasa, 1987b, 131; Esteve, 1992, 598-599, làms. IV, V A; Abad, 1993, 20-21; Arasa, a Aranegui, 1996, 174).

Conservat a l'Ajuntament de la població.

El jaciment dels Tossalets, situat a 1,20 quilòmetres de la via Augusta, va ser localitzat per Esteve i donat a conèixer inicialment per Flétcher (1976). El relleu es va trobar a principis de segle en aterrar el vessant sud de la lloa als peus de la qual es troba situat el jaciment, va ser trencat a colps de mall i els seus trossos es van aprofitar en la construcció de la paret d'un bancal. Després d'un primer avanç nostre (Arasa, 1984), Abad (1986b) el va estudiar en profunditat. Esteve (1992) va donar a conèixer alguns materials arqueològics del jaciment, entre els quals es troba un important conjunt de monedes dels segles III-IV. Les ceràmiques estudiades comprenen un ampli període cronològic que s'estén entre els segles I i IV.

És un bloc de pedra calcària que correspon a la part central del frontó d'un monument, les dimensions del qual són 50 per 57 per 32 centímetres (Lám. II, 1). Els laterals presenten una fractura irregular. Les cares superior i inferior tenen la superfície allisada i la part posterior sols està desbastada. La cara anterior apareix finament treballada, amb la decoració bastant desgastada. El costat superior està decorat amb una motllura en forma de filet, absent a l'inferior. La cara superior del bloc forma dues vessants als costats d'una

aresta central que devia correspondre a l'eix del monument.

Aquesta peça degué pertànyer a una edícula. La projecció dels laterals superiors restituint el frontó complet dona una mida aproximada de 3 metres, que correspondria a l'amplària màxima de la façana del monument. El frontó descansaria sobre la cornisa de l'entaulament, possiblement decorada amb una motllura similar a la de la part superior. La façana devia estar flanquejada per columnes o pilastres *in antis*. Poc més pot afegir-se sobre la seua forma. Aquest tipus de monuments no resulta estrany i sovint no en queden més que els frontons. Com exemples podem citar un d'Emerita decorat amb una corona i la inscripció en l'arquitrav (Rodríguez Neila, Chaves, 1973); i un altre del Museu Nacional Romà que amida 54 per 109 per 20 centímetres i es data en el 130 dC; en el frontó, dues *nikés* mantenen una *corona uitae* (Mazzei, a Giuliano, 1981, 164-165, núm. 56).

Respecte a la decoració, sols es conserven, parcialment retallades, la que degué ser la figura central i una altra situada a la seua esquerra; pot suposar-se l'existència d'una tercera, possiblement masculina, situada a la dreta que donaria simetria a la composició. El centre està ocupat per una corona de 36 centímetres d'alçària, formada per sengles garlandes de tres fulles que naixen de la part inferior i progressen pels costats fins a trobar-se a la superior, just en la vertical del punt d'inici. En la part inferior té lligada una àmplia banda de tela, els llargs extrems de la qual es disposen simètricament als dos costats formant suaus plecs (*infulae*). A l'interior hi ha un bust d'uns 24 centímetres d'alçària que es troba desplaçat cap amunt, de manera que la part superior del cabell entra en contacte amb la corona. Representa un personatge masculí de rostre arrodonit i imberbe, possiblement un jove; el bust, a penes esbossat, mostra un plec de la túnica que arranca del muscle esquerre. El cabell és abundant i adopta la forma de casquet amb nombrosos rulls poc marcats que cobreixen bona part del front. Va cenyit per una espècie de corona amb un element central a penes visible. Els trets de la cara estan poc marcats, en part a causa del desgast que ha patit la peça; tota la part esquerra, des de l'ull fins a la boca, està prou danyada. Els arcs superciliars estan ben marcats i enllacen amb el nas. Els ulls són de forma ovalada i per davall sengles línies pareixen representar unes marcades ulleres. El nas és ample i presenta les dues fosses ben marcades. La boca està molt danyada i té uns llavis breus.

Encara que molt desdibuixat, el rostre sembla mostrar un posat seriós.

El personatge central està flanquejat a l'esquerra per una figura femenina *capite uelata*. Aquest segon bust és de majors dimensions -32 centímetres d'alçària- i presenta el cap cobert per un mant -la *palla*- que li tapa bona part del front i baixa fins als muscles, amb els plecs ben marcats per amples incisions. En la part inferior, prop de l'eix de la figura, hi ha un engrossiment que deu correspondre a la mà esquerra recollida entre els plecs de la vestidura a l'altura del pit. El rostre no és tan arrodonit i està un poc inclinat cap a la dreta. Els trets de la cara estan molt desdibuixats, particularment el nas i la boca, però poden distingir-se els arcs supercilars i els ulls de forma ovalada. No hi ha elements suficients com per poder determinar si es tracta d'una figura masculina o femenina, tot i que sembla més probable aquesta última possibilitat.

Per a l'estudi d'aquesta composició, en què seguim bàsicament l'exhaustiu treball d'Abad (1986b), distingirem els diferents elements que hi apareixen: la corona, el bust central i el de la figura que l'acompanya; finalment, assajarem una interpretació del conjunt.

Pel que fa a la corona (*corona uitae*), en l'àmbit funerari representa el triomf sobre la mort i l'esperança d'una vida feliç en el món ultraterrenal (Saglio, s. u. *Corona*, Dictionnaire Antiquités grecques et romaines, I, 2, 1526; Haebles, s. u. *Corona*, Pauly's Real-Encyclopädie Klassischen Altertumswissenschaft, IV, 1636; Cumont, 1966, 245, 296 ss). És un símbol molt freqüent des d'època hel·lenística, que va tenir una gran acceptació en el món romà. Apareix en monuments funeraris de petites dimensions, tant en ares como en edícules, ja que en aquestes permet ocupar l'espai central dels frontons i, amb les ínfules onejants, omplir els seus sempre difícils angles. Per citar només alguns exemples, trobem la corona en la decoració dels frontons d'algunes edícules, com les esmentades d'Emerita i del Museu Nacional Romà. També apareix en una ara monumental de la necròpolis de la porta d'Herculà a Pompeia (Kockel, 1983, 95-96, taf. 25, e). La utilització de la corona com a marc del bust d'un personatge apareix sobretot en monuments funeraris a partir de l'època d'Adrià. En el frontó d'un temple funerari de Nesa-zio que es data en la primera meitat del segle II, dos angelots sostenen una corona a l'interior de la qual figura un bust femení (Wrede, 1981, 316, núm. 311), segons una composició bastant freqüent en les esteles funeràries. Al Museu Nacional

Romà veiem un bust femení dins d'una corona de roure que es data en època antonina (Giuliano, 1982, 164, núm. 56). La corona també apareix rodejant les *imagines clipeatae* d'algunes esteles, com es pot veure en un exemplar de Màntua (Scarpellini, 1987, 144-145, núm. 26, fig. 68).

La figura central, que apareix en el centre del frontó i en l'interior de la corona, deu ser una representació del difunt heroïtzat o divinitzat, d'una mena "d'apoteosi privada", segons un tipus de representació que trobem en nombroses esteles i relleus funeraris en diverses parts de l'Imperi com la mateixa Itàlia (Mansuelli, 1967; Zanker, 1975), la Dàcia (Teposu, 1982; Bianchi, 1985), la regió de Burdeus (Braemer, 1959), la d'Aradi a Tunísia (Ferchiou, 1981), etc. La substitució de les representacions divines per la figura del difunt -sol o acompanyat- en el frontó, un lloc sagrat del temple, devia tenir unes connotacions religioses. Els trets que es distingeixen de la figura central són la possible corona que sembla portar, el pentinat i el rostre ovalat. Respecte a la primera, resulta impossible distingir el tipus a què pertany. Una protuberància existent en el centre podria correspondre a la pedra central de la corona de roure, però també uns altres tipus de corones la porten. Les més freqüents són les de llozer i les que s'hi poden assimilar en les representacions artístiques; en les cerimònies funeràries les porten els participants, com es pot veure en l'escena del banquet de la tomba homònima de la necròpolis de Carmo-na (Abad, 1982, 176, fig. 272).

És freqüent que aquest tipus de representacions segueixen el model iconogràfic de l'emperador, el qual marca les tendències estilístiques del moment en aspectes com la forma del rostre, el pentinat i la barba, el que permet aproximar la seua datació. Així, hem vist com el pentinat és abundant i adopta la forma d'un casquet que cobreix la major part del front i pels laterals arriba un poc més avall de la línia de l'ull. Es tracta d'un tipus de pentinat relativament freqüent entre els emperadors antonins. També l'absència de mentó és normal entre els joves d'aquesta època. Aquest tipus de pentinat el trobem ja en Adrià, per exemple, en el retrat del Museu del Palau dels Conservadors de Roma (Wegner, 1956, 108, taf. 3), en el de la Galeria dels Oficis 208 de Florència (Wegner, 1956, 96-97, taf. 4) i en el del Museu Arqueològic de Sevilla (Wegner, 1956, 114, taf. 11). En Antoni Pius, el podem veure en el retrat del Museu Nacional de les Termes 718 (Wegner, 1939, 141, taf. 3). I en Marc Aureli, en el retrat de la Col·lecció Estatal d'Escultura 386 de Dresde (Wegner, 1939,

171, taf. 19). Però l'associació entre aquest tipus de pentinat i l'absència de mentó que dóna al rostre un característic perfil ovalat, és manifesta en Luci Ver i Còmode, com es pot veure en els retrats del primer de la Sala dels Busts 286 dels museus Vaticans (Wegner, 1939, 244, taf. 40) i del Museu d'Olímpia (Wegner, 1939, 237, taf. 39), i en els del segon de Roma del Museu Capitolí 43 i del Museu Nacional de les Termes 724 (Wegner, 1939, 264-265, taf. 48-50). Podem veure alguns exemples de datació de bustos funeraris precisament en època dels antonins en algunes esteles de Burdeus (Braemer, 1959, 58-60, núm. 36, pl. XI).

La figura que acompanya el difunt tampoc presenta cap atribut que possibilita la seua identificació. La seua aparició en el frontó d'un monument funerari limita les possibilitats: deu tractar-se d'un altre difunt, d'un familiar o d'una divinitat funerària. L'explicació més normal sembla que siga la primera: un familiar que es representa junt al difunt, però en aquest cas hauria de ser també un difunt, ja que és rar que en el frontó d'una tomba coexistisquen figures de difunts i de vius. Podria tractar-se, doncs, de la mare del difunt, amb el cap vetllat, acompanyada possiblement de la figura del pare en l'altre costat, que també hauria de ser difunt. El monument podria haver-se erigit així *ex testamento*, per donar acollida a tots els membres de la família. Aquest tipus de representacions funeràries del grup familiar és prou freqüent des d'època d'August; en elles, de vegades el fill se situa entre els pares i la mare apareix coberta amb un vel, amb la mà recollida a l'altura del pit (vegeu, per exemple, Kleiner, 1992, 79, fig. 58). Trobem nombrosos exemples en els relleus funeraris del centre i sud d'Itàlia (Zanker, 1975, 294, abb. 29; 304-305, abb. 44. Frenz, 1985, 79-80, núm. 2, taf. 1, 1; 80-81, núm. 3, taf. 1, 2). Composicions paregudes, en les quals ocasionalment la mare apareix vetllada, es poden veure en les esteles funeràries de Ràvena (Mansuelli, 1967, 115-116, núm. 1, fig. 1; 125-127, núm. 12, fig. 16), Burdeus (Braemer, 1959, 63-64, núm. 42, pl. XII), la Dàcia (Teposu, 1982, 139, núm. 157, pl. XIII), etc.

La segona possibilitat és que es tracte de la representació d'una figura simbòlica que acompanye el difunt, fet freqüent en les composicions funeràries. En aquest cas, la figura presenta una gran similitud amb les representacions musives de l'hivern (*hiems*), època de l'any en què sembla acabar-se la vida vegetal en la naturalesa i que sovint s'associa amb la mort. En el món funerari, les estacions comencen a utilitzar-se com a figures alegòriques del pas del temps i, a poc a poc, van

adquirint un significat escatològic de renovació permanent de la naturalesa i de la vida (Hanfmann, 1951, 11 ss; Cumont, 1966, 489). Aquesta associació es dóna a partir del segle II i sobretot del III (Hanfmann, 1951, 232 ss). Així la trobem en diversos mosaics, sobretot nordafricans (Parrish, 1984, 32-34), però també hispànics (Blázquez, 1982, 31-33, núm. 15, lám. 11-12). La representació del cicle de les estacions, tanmateix, adopta un sentit clarament funerari en els sarcòfags, on -sobretot en època antonina- les estacions es veuen representades per figures femenines i, concretament, la de l'hivern apareix vetllada en alguns casos (Kranz, 1984, 125-127; vegeu, per exemple, 196, núm. 43, taf. 25, 4).

Com interpretació més probable, la composició deu representar la figura del difunt en el centre, heroïtzat, acompanyat dels pares, dels quals ens queda la figura vetllada de la mare. Tres elements permeten aproximar la datació d'aquest relleu. En primer lloc, el tipus de pentinat associat a l'absència de mentó, característica dels antonins que no tornarem a trobar en la plàstica romana fins a l'època de Constantí. En segon lloc, la utilització de la corona com a marc del bust d'un personatge en monuments funeraris es data també a partir de l'època d'Adrià. Finalment, la forma en què porta el mantell la figura que acompanya el difunt s'aproxima a les representacions de l'hivern que apareixen sobretot en època dels antonins. En conclusió, creiem que el monument pot datar-se de manera aproximada -a partir de la decoració del relleu del seu frontó- en el segle II, possiblement en la seua segona meitat.

CORONAMENT D'ARA DE L'ASSUT (BORRIOL)

(Senent, 1919, 48; 1920; Codina, 1946, 42; Flétcher, Alcácer, 1955, 339, núm. XLII; Ripollès, 1976, 243, núm. 45; CIL II2 14, 760; (Arasa, — b, 33).

Museu Provincial de Belles Arts de Castelló de la Plana.

Segons Senent va ser trobat al peu del Tossal de l'Assut, "*por el lado Sur, en la parte casi llana, (...) hace unos ocho años, al desmontar un ribazo*". El monument deu estar relacionat amb els indicis d'un assentament que s'han trobat a la partida de l'Assut, pels voltants de la via Augusta i prop del jaciment ibèric existent al tossal als peus del qual es va trobar la peça. És el coronament d'una ara de calcària grisa (pedra de Borriol) amb forma de frontó i sengles *pułuini* laterals, les dimensions del qual són 80 per 30 per 60 centímetres (Lám. II, 2). En la part superior es distingeix un

petit pla horitzontal allisat que correspon al *focus*; la resta està simplement desbastat. Degué tractar-se d'un monument funerari de considerable grandària entre els de les seues característiques, amb la part superior independent, del qual falta tot el cos i la base. Presenta una decoració en baix relleu de llaura un tant grollera, formada per dos bustos en els laterals i una figura de peu en el centre. Enmig d'aquestes tres figures apareixen les dues lletres de la fórmula *D(is) M(anibus)*, d'11,50 centímetres d'alçària, que constitueixen l'única part conservada del text. Sengles colps han produït trencalls en la part inferior del bust de l'esquerra i en la superior del de la dreta.

El personatge central, de 26 centímetres d'alçària i 8 d'amplària, representa una dona el tronc de la qual apareix de front i les cames de perfil. El cap, situat en el centre d'una petita depressió, està danyat en el rostre i en el seu costat dret, per la qual cosa no se'n distingeixen els trets facials. Està contornejada per una línia incisa. El cabell -del qual es distingeixen alguns flocs- és llarg i cau fins als múscles i està pentinat als dos costats fent una àmplia S, que es distingeix en el dret. Amb el braç dret, doblat sobre el pit, subjecta un objecte en forma de con invertit que sembla un bagot de raïm; l'esquerre, que es dobla a l'altura de la cintura, té el palmell de la mà cap amunt, amb el dit polze alçat, com sostenint alguna cosa. La seua indumentària està formada per dues peces que cobreixen els braços (Scholz, 1992): una llarga que arriba fins als turmells, la *stola*, sobre la qual cau una altra més curta -possiblement la *palla*- amb un lleuger vol i els plecs ben marcats: verticalment sobre la cama dreta, sobre la qual sembla descansar el cos, i inclinats sobre l'esquerra que està lleument flexionada. No es distingeix el cinturó, però el vestit apareix més cenyit a l'altura de la cintura. Tampoc es poden reconèixer detalls del calçat.

Els bustos que apareixen en la cara frontal dels dos *puluini* representen sengles personatges masculins imberbes, que estan lleument inclinats cap al centre. En el de la dreta la fractura ha afectat quasi tot el pentinat i part del front. L'altura conservada és de 21 centímetres i l'amplària màxima és de 16,50. El cabell pareix abundant i rull i pels laterals arriba fins a l'altura de la línia de l'ull, sobre les orelles, que són grans i estan situades a diferent altura, la qual cosa dóna al rostre una notable asimetria. Els trets de la cara estan poc marcats, en part a causa del desgast que ha patit la peça. Els arcs superciliars estan ben senyalats i enllacen amb el nas. Els ulls són de forma ovalada i estan

representats amb profundes incisions; per davall sengles línies pareixen figurar unes marcades ulleres. El nas és ample i la boca té uns llavis estrets. Encara que desdibuixat, el rostre sembla mostrar un posat seriós. En la seua meitat inferior, el rostre -de forma ovalada- està delimitat per un solc incís. El coll és curt i està cenyit en la seua part inferior per dues línies incises que, a mode de sanefa, representen l'extrem superior del vestit. Els múscles estan marcats tan sols en la seua part superior.

El bust de l'esquerra és molt semblant i, a diferència de l'anterior, conserva tot el cabell i li falta la part inferior. L'altura conservada és de 16 centímetres i la seua amplària màxima de 14. El cabell és abundant i adopta la forma de casquet amb abundants rulls poc marcats que cobreixen bona part del front, sobre el qual apareix ben delimitat mitjançant un profund solc, i pels laterals arriba fins a l'altura de la línia de l'ull, sobre les orelles, que són proporcionades. Els trets de la cara estan poc marcats, en part a causa del desgast que ha patit la seua meitat inferior. Els arcs superciliars estan ben senyalats i enllacen amb el nas. Els ulls són de forma ovalada. El nas és ample i presenta les dues fosses ben marcades. La boca no es distingeix. Encara que molt desdibuixat, el rostre pareix mostrar també un posat seriós. En la seua meitat inferior, l'oval de la cara està delimitat per un solc incís. El coll pareix robust.

Pocs són els elements que permeten determinar tant la interpretació com la datació del conjunt. Quant a la primera, possiblement es tracta del retrat de la difunta, representada en el centre de la composició, i dos familiars als costats, tal vegada els seus fills. Pel que fa al possible bagot de raïm que porta en la seua mà dreta la figura central, es tracta d'un símbol bàquic (Gasparri, s. u. *Dionysos*, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, III, 415), que en ocasions apareix en composicions funeràries. Així el podem veure en el fragment d'una estela de Mèrida, on el difunt sosté un raïm en la seua mà esquerra (García y Bellido, 1949, 296, núm. 287, lám. 239). Més freqüents són els casos en què els raïms formen part de la decoració, com en la sèrie d'esteles de Gastiain, a Navarra (Castillo, Gómez Pantoja, Mauleón, 1981, 71-73, núms. 42-44, làms. XLII-XLIV), i en el monument funerari de Calomarde, a Terol (Navarro, 1994, 102-103, núm. 9, lám. V, 8). Els raïms apareixen també en les representacions del *puttus* bàquic sobre monuments funeraris, particularment les escenes de verema dels sarcòfags (Stuveras, 1969, 53-55).

Respecte a la datació, el tipus de monument -amb les seues parts separades en diferents pe-

ces- pot datar-se entre els segles II i III. La dedicatòria als *D(is) M(anibus)*, en ús durant un llarg període de temps, no aporta més precisions. L'únic element que permet una major aproximació cronològica és el pentinat dels personatges representats. Els bustos masculins presenten certa semblança amb el bust del difunt del frontó de les Coves de Vinromà que hem vist anteriorment. El tipus de pentinat és relativament freqüent en els emperadors antonins. També l'absència de mentó és normal entre els joves d'aquesta època. Quant a la figura femenina, el seu pentinat, tot i que representat de manera bastant simple, és del tipus "*Nestfrisur*" amb les orelles descobertes, que es difon amb les dones de la família dels Severs. L'Inicia Plautilla, esposa de Caracal·la (Saletti, 1967, 30-43; Wiggers, Wegner, 1971, 115-129), s'aferma amb Lúlia Mamaea, mare de Sever Alexandre (Felletti, 1958, 105-114, tav. VII; Wiggers, Wegner, 1971, 200-217, taf. 58-59; Bergmann, 1977, 29-30, taf. 7), i Orbiana, esposa del mateix (Felletti, 1958, 103-104, tav. VI, 17-18; Saletti, 1967, 68-73), i el porten altres com Lúlia Paulina, Aquília Severa i Annia Faustina, esposes d'Heliogàbal, els retrats de les quals tan sols coneixem a través de les monedes (Wiggers, Wegner, 1971, 200-217, taf. 58-59). Per això, a pesar de l'escassa qualitat de la representació, creiem que el pentinat del retrat de la difunta reproduceix el model difós en el primer terç del segle III per les dones de la família dels Severs i permet precisar la datació del monument.

BUST D'ADRIÀ (BORRIOL)

(Hübner, 1862, 290; Bernoulli, 1891, II, 115; Albertini, 1913, 357-358; Huguet, 1913; Sarthou, s/a, 205; Codina, 1946, 39, núm. 136; Wegner, 1956, 95; Flétcher, Alcácer, 1956, 151; Bru, 1963, 177; Fuchs, 1975, 269-270, taf. 48b-50; Arasa, 1979, 146; Wegner, 1984, 112-113; Abad, 1985, 366; 1986a, 177; Evers, 1994, 100-101, núm. 27; Arasa, a Aranegui, 1996, 117).

Museu Provincial de Belles Arts de Castelló de la Plana.

Segons Huguet (1913), el bust d'Adrià conservat a l'antic Museu Provincial -on va ingressar el 23 de gener de 1852- va ser trobat "...en las inmediaciones de Borriol." La seua procedència concreta, per tant, no és segura, tot i que podria haver estat trobat a la vil·la del Palmar, les restes de la qual es conserven a la vora de la població, d'on procedeix el fragment estudiat a continuació (número 5). Hübner (1862) el va veure quan es conservava a l'antic Institut. Estranyament ignorat

per García y Bellido (1949), va ser estudiat per Fuchs (1975). És de marbre blanc i amida 20 centímetres d'alçària. Presenta un desgast considerable dels trets de la cara, li falta el nas i té trencats els rulls que cauen sobre el front; el coll està rebaijat per encaixar-lo en el suport actual (Lám. III).

Els bustos d'Adrià han estat objecte de sengles estudis monogràfics per part de Wegner (1956) i, recentment, d'Evers (1994). Wegner (1956, 10-12) va classificar el bust de Borriol en el tipus "*Vatikan Chiaramonti*" 392, però Fuchs (1975) va posar de relleu les dificultats existents a l'hora d'encasellar-lo en la tipologia de Wegner per les divergències existents. Posteriorment, el mateix Wegner (1984, 112-113) va revisar de nou els bustos d'Adrià i es va reafirmar en l'atribució tipològica. Per la seua part, Fittschen (1984, 206) va senyalar que el bust de Borriol formava part d'una sèrie de rèpliques d'un nou tipus, juntament amb altres de Tarragona (Koppel, 1985, 94-95, núm. 126, taf. 55, 1-4), Hovingham Hall (Evers, 1994, 118, núm. 49) i del Museu del Palau dels Conservadors (Fittschen, Zanker, 1985, 57-58, núm. 54, taf. 60). Recentment, Evers (1994, 240-245) ha confirmat aquesta atribució i inclou en aquest tipus -anomenat "Tarragona"- un total de sis rèpliques: a més a més dels tres primers esmentats i d'aquest, hi figuren un de Braunschweig conservat al Museu Herzog Anton Ulrich (Goette, 1986, 731-733, núm. 11, abb. 13 a-f) i altre procedent d'Esparta i conservat al Museu Nacional d'Atenes (Evers, 1994, 85, núm. 9). Però com la mateixa autora indica, l'analogia d'aquest amb el tipus "*Rollockenfrisur*" permet plantejar si es tracta d'un veritable tipus o d'una sèrie de variants d'aquell. Els vincles pareixen més estrets entre aquest i el de Braunschweig, mentre que el de Roma ha de ser considerat un poc al marge, puix una part del seu pentinat i de la barba reprenen motius del tipus "*Stazione Termini*"

Pel que fa a la descripció, respecte a l'índex capil·lar, al front es distingeixen una desena de rulls, com en els exemplars de Tarragona, Atenes i Braunschweig. Sobre l'orella dreta hi ha un floc de cabells més voluminós, com en la resta de peces. Quatre rulls girats cap amunt guarneixen la templa dreta, seguits d'uns quatre rulls sobre el front, que donen pas a tres rulls girats cap a l'orella esquerra. Quant a la fesomia, els ulls estan remarcats i l'enfonçament dels plecs nasolabials és accentuat. El frunzit de les celles provoca dos petits plecs verticals en l'arrel del nas. Les proporcions del rostre -com en el de Braunschweig- no són tan allargades com en els de Roma, Tarragona i Hovingham Hall. Segons Fittschen, el tret més notable del perfil dret -que trobem en tots els exemplars- és el petit bucle enrotllat cap amunt que

apareix sobre el segon floc per damunt de l'orella. En el perfil esquerre es veuen quatre llargs flocs corbats cap a l'orella, com en els de Braunschweig i Hovingham Hall. L'estructura de la part posterior és molt simple, amb quatre fileres de petits flocs i un detall significatiu: en la part dreta de la segona filera començant per baix, dos flocs presenten un moviment divergent cap a la dreta, més evident en aquest exemplar i en el de Braunschweig.

Per a Evers, els paral·lelismes amb la peça de Tarragona són evidents: els mateixos trets demacrats, mirada severa i índex capil·lar; es pot remarcar el petit bucle enrotllat cap amunt que apareix en el perfil dret que trenca la monotonia del casquet del cabell, i la separació entre els rulls de la temple i del front. A pesar de la pobresa de la peça i les seues reduïdes proporcions, sembla clar que no ha estat tallada en el mateix taller que la de Tarragona, puix no hi ha cap indicatiu de la utilització del trepà. Quant a la datació de "*l'Urbilo*", Fittschen proposa una data tardana, puix creu que aquesta sèrie prolonga els tipus "*Rollockenfrisur*" i Busti 283, i les galtes, molt enfonsades, serien una prova d'edat bastant avançada. Al seu torn, Evers veu uns vincles més clars amb el primer i el tipus "*Stazione Termini*" que amb el segon, puix, per exemple, en aquest no es troba l'animació característica de la cabellera. Els criteris estilístics habituals per datar una obra en els anys 130/140, l'enfonsament dels ulls i la utilització bastant generalitzada del trepà, no apareixen realment en les obres d'aquest tipus. Tan sols el retrat de Tarragona presenta les pupil·les incises i només el de Roma ha estat àmpliament treballat al trepà. En conclusió, Evers proposa una data durant la primera part del regnat de l'emperador (119-125), amb anterioritat al tipus "*Baia*", donada la poca evolució formal en relació al tipus "*Rollockenfrisur*". En aquest sentit, l'autora recorda que dues rèpliques, un terç del total, provenen d'Hispania, que l'emperador va visitar el 122/123.

En conjunt, a Hispania són poc nombrosos els exemplars conservats (Baena, 1985, 242-243). L'esmentat de Tarraco amida 24 centímetres d'alçària i es data en la tercera dècada del segle II. El d'Itàlica és del tipus "*Rollockenfrisur*", conserva una alçària de 81 centímetres i s'atribueix, amb dubtes, a un taller local (León, 1995, 80-81, núm. 22). El de Bobadilla (Màlaga) amida 29 centímetres, és de factura grollera i d'atribució dubtosa (Baena, 1985, 236-243). Finalment, el de Milreu (Portugal) amida 43 centímetres, correspon a un ambient privat, és del tipus "*Chiaramonti*" i es data cap al 120-130 (Fittschen, 1984).

L'aparició de retrats de l'emperador i membres de la família imperial en un ambient privat és un cas excepcional en les *uillae* valencianes; tampoc són molt nombrosos entre les hispàniques en general (vegeu Koppel, 1995, 40), però són més freqüents en les vil·les itàliques (Neudecker, 1988, 84-91).

BASE D'UN GRUP ESCULTÒRIC DEL PALMAR (BORRIOL)

(Porcar, 1948, 34; 1966; Flétcher, Alcácer, 1956, 159; Arasa, a TIR K-30, 1993, 171-172; Arasa, a Aranegui, 1996, 117).

Museu Provincial de Belles Arts de Castelló de la Plana.

Trobat en els anys vint a la vil·la del Palmar. Es tracta de la part inferior d'un petit grup escultòric de marbre blanc de gra gros, de 26,50 per 26 per 21 centímetres. La part posterior és llisa, cosa per la qual està concebut per ser adosat a un mur. La base està formada per un plint de 10,50 centímetres d'alçària en la part posterior i 7 en l'anterior, trencat en tots els seus costats excepte en la part posterior i en l'esquerra. Sobre aquest es distingeix la part inferior de la cama i el peu dret d'una figura humana i, adosada a ell, una figura animal de la qual sols es conserven els quarts darrers (Lám. IV). Falta la part dreta del plint sobre la qual devia descansar la cama esquerra, exempta, de la figura humana. El trencall de la part davantera afecta l'extrem tant del peu com de les potes de l'animal. Del peu, que conserva 13,50 centímetres de llargària, no es distingeixen els dits. Del calçat només s'aprecia la tanca sobre el turmell i dues petites protuberàncies allargades que descenen pels laterals i deuen correspondre a sengles *corrigiæ*. L'animal té les potes de darrere doblades i descansa assegut; el seu cos està seccionat verticalment. Tot i que no pot determinar-se amb seguretat, podria tractar-se d'un felí. El peu presenta un bon acabat, amb la superfície allisada; l'animal està tractat de manera més grollera i conserva marques allargades del cisellat d'1,50-2 centímetres d'amplària.

L'estat fragmentari del grup no permet una identificació segura, però la presència del possible felí recorda les representacions de Bacus acompanyat de la pantera, o algun dels membres del seu *thyasos* com sàtirs i silens. El calçat sembla alt i tancat i recorda al *calceus* (Heuzey, s. u. *Calceus*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, I, 2, 815-820; Mommsen, s. u. *Calceus*, Pau-

ly's Real-Encyclopädie Klassichen Altertumwissenschaft, III, 1341; Goette, 1988, 449-464). El déu, però, no sol representar-se amb aquest tipus de calçat, per la qual cosa no pot descartar-se que es tracte de la *corrigia* d'una *caliga* o d'un altre tipus de calçat com el *mulleus*, amb el qual sí que apareix representat en alguna ocasió (Goette, 1988, 418-419). El tipus de calçat, tancat i alt, podria correspondre també a una bota de caçador del tipus *endromys* que en ocasions calça Diana (Pottier, s. u. *Endromys*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, II, 1, 615-616; Amelung, s. u. *Endromis*, Pauly's Real-Encyclopädie Klassichen Altertumwissenschaft, V, 2, 2555-2557), qui de vegades va acompanyada d'un gos (Kahil, s. u. *Artemis*, Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae, II, 619). La iconografia de la deessa a Hispània ha estat estudiada per Baena (1989). Podem veure dos exemples en els grups de Complutum (Rascón, 1995, 81, làm. XVIII) i Barcino (Balil, 1964, 136, núm. 7, fig. 41). Un altre pot ser el dels Museus Vaticans (Lippold, 1956, 203-204, núm. 68, taf. 96). En algunes composicions es distingeixen els elements visibles en el fragment que estudiem, como succeeix en un grup de Cirene conservat al Museu d'Estambul, en el qual la deessa vesteix xitó curt, va calçada amb botes i el gos està assegut a la seua dreta (Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae, II, 224); en altres variants la deessa apareix calçada amb sandàlies (Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae, II, 203, 242). Atres possibilitats, com Mercuri i Carner (Baena, 1984, 113-117, núm. 29, làm. 25), Silvà i gos (Bordenache, 1969, 67-68, núm. 124, tav. LIV) i fins i tot Hèrcules i Cerber o Nèmesis i griu, no són tan freqüents i pareixen menys probables, encara que evidentment no poden descartar-se.

Les representacions de Bacus i el seu *thyasos* ocupen un lloc preferent en la decoració escultòrica de les *uillae* hispàniques (Koppel, 1995, 37-38), i són un dels temes més freqüents en les itàliques (Neudecker, 1988, 47-54). Les proporcions de la part conservada del grup permeten deduir que les seues dimensions eren menors que el natural. Sobre aquest aspecte, Koppel (1993a, 227-228) ha assenyalat que en las vil·les de l'entorn de Tarraco les escultures són de dimensions menors que el natural, quasi sempre de factura modesta, la temàtica se centra en Bacus i el seu *thyasos* i en la seua majoria es daten en el segle II. De manera general, les representacions de Bacus són també freqüents en els programes escultòrics de les Termes (Manderscheid, 1981, 100-101, taf. 34-35, núms. 266-267).

Freqüentment el déu apareix representat amb trets juvenívols, acompanyat d'una pantera (*pardalis*), el seu animal favorit (Lenormant, s. u. *Bacchus*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, I, 1, 591-639; Kern, s. u. *Dionysos*, Pauly's Real-Encyclopädie Klassichen Altertumwissenschaft, V, 1, 1010-1046; Veneri, s. u. *Dionysos*, Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae, III, 1, 414-420). Es tracta d'un tipus del segle IV que, en època imperial, es va adoptar per a la representació de diverses divinitats mitjançant l'afegit dels corresponents atributs (Pochmarski, 1974, 101). L'arquetip es reconeix en l'anomenat Dionysos de Madrid conservat al Museu del Prado (Blanco, 1957, 66, núm. 87E, làms. XL-XLI), sobre l'atribució del qual hi ha diverses hipòtesis (Rizzo, a Giuliano, 1981, 292-293; Balil, 1988, 236). En els darrers anys, Schröder (1989) ha estudiat la iconografia de Bacus en la tradició de l'Apol·lo Lykeios. Per la seua banda, Pochmarski (1990) ha elaborat una tipologia sobre els grups de Dionysos.

D'aquest tipus es coneixen diverses variants, caracteritzades fonamentalment pels atributs del déu i l'actitud de la pantera. És freqüent la presència d'una soca o pilastra entre el déu i aquella, en ocasions envoltat de vinya (Maviglia, 1913, 61-63). El déu pot anar nu i descalç o amb *nebris* cenyida amb una fíbula o un senzill nus i calçat amb sandàlies. El cap, amb els característics rulls, sol anar coronat amb pàmpols o una diadema. Amb la mà esquerra, en alt, sol portar el tirs i amb la dreta un *kántharos* o un bagot de raïm; en algun cas porta ambdues coses, una en cada mà. La pantera, asseguda a la seua dreta, a l'altre costat del suport, gira el cap a l'esquerra i allarga el coll per intentar beure el vi de la copa o menjar el raïm que li ofereix el déu, que en alguns casos intenta apropar-s'hi amb una pota davantera. Una de las variants més freqüents és l'anomenada del tipus Cirene, amb el déu nu descansant sobre la cama dreta i un *kántharos* en la mà dreta, la pantera a la dreta alçant la pota esquerra i una soca a l'esquerra (Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae, III, 435, núm. 119).

A Hispània s'han conservat algunes composicions de Bacus, sol o acompanyat de membres del seu *thyasos*, amb la pantera. L'exemplar més representatiu i geogràficament pròxim és el trobat a l'Ereta dels Moros d'Aldaia (València), de marbre blanc, reconstruït i conservat al Museu Arqueològic Nacional (Abad, 1986a, 174; Balil, 1988, 235-236, làm. X, núm. 199). Es tracta d'un grup de proporcions menors que el natural (109 centímetres), en

el qual Bacus apareix de peu, amb la *nebris*, calçat amb sandàlies i el cap coronat; el braç esquerre, alçat, porta el tirs i està trencat, i amb la mà dreta porta el *kántharos*, el contingut del qual vessa cap a la pantera.

RELLEU FÀL-LIC DE LA FONT DE LA RABASSOTA (CASTELLÓ DE LA PLANA)

(Porcar, 1966; Arasa, 1979, 150).

Conservat en un jardí de la factoria BP Oil España.

Trobat l'any 1966 prop de la Font de la Rabassota, en els treballs d'explanació previs a la construcció de les instal·lacions de l'antiga refinera Esso, avui BP Oil. És un carreu de pedra calcària clara i forma aproximadament rectangular, de 40 per 110 per 50 centímetres, tot i que no ha estat possible establir la seua alçària completa per trobar-se colgat en part. Està desbastat en totes les seues cares, de superfícies molt irregulars; en un dels seus costats menors es distingeix una profunda aresta que li dóna l'aparença d'un encoixinat rústic. En la seua cara anterior conserva esculpit en buit un gran fal·lus, amb el seu extrem trencat, de 38 centímetres de llargària i almenys 16 d'amplària màxima; és un alt relleu de 5 centímetres, acuradament contornejat i amb la superfície allisada (Làm. V, 1).

Amb els amulets, formes individuals de protecció contra l'*invidus* o individu de mirada nefasta, aquestes representacions de caràcter profilàctic figuraven en nombrosos llocs a l'aire lliure (Lafaye, s. u. *Fascinum*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, II, 2, 983-987; Herter, s. u. *Phallos*, Pauly's Real-Encyclopädie Klassischen Altertumswissenschaft, XIX, 2, 1681-1748). El caràcter apotropaic dels *phalloi* explica la seua presència en determinats llocs de l'arquitectura domèstica, termes, tombes i muralles de les ciutats (Johns, 1982, 64). Són nombrosos en l'arquitectura d'època republicana a Itàlia central, on desapareixen al final de la República. El seu desenvolupament va ser principalment provincià i camperol. A Itàlia són nombrosos els fal·lus en relleu -i més estranyament incisos- que apareixen en les portes (Fièsole, Alatri, Sepino, Ferentino, etc.), torres (Spoleto), muralles (Spello, Boville, Anagni, Todi, Cesi, Alba Fucens, etc.), aqüeductes (Terracina), tombes i basaments d'algunes vil·les (Lugli, 1956, I, 96-97, 243-244, tav. XXI, 1-2, 4). Respecte a l'interior de les ciutats, la seua presència es ben coneguda, per exemple, a Pompeia (Grant, 1976). Fora d'Itàlia, la presència d'aquests

satyrica signa en diferents parts de les vil·les com els jardins, es pot veure, a mode d'exemple, a la de Montmaurin (Fouet, 1983, 171-172, pl. V).

A Hispània, *phalloi* semblants es troben en diverses ciutats. Possiblement els més antics són els que hi ha als dos costats de la porta sud de les muralles romanes d'Emporiae (Balil, 1983, 229-231, núms. 115-116, làm. IX), una fundació tardorepublicana. A Emerita Augusta n'hi ha un a la base de l'arc núm. 1 del pont romà (Álvarez Martínez, 1983, 35, làm. XV) i un altre doble a l'aqüeducte de Los Milagros (Hauschild, 1976, 108, làm. XXXIIIa). A Uxama n'hi ha un al brancal d'una porta (García Merino, 1986, 284, làm. II, 2). En les excavacions de Caparra es va trobar un carreu decorat amb dos fal·lus contraposats (Blázquez, 1965, 34, làm. X, 3). Al Museu de Saragossa se'n conserva un altre llaurat en un bloc de marbre blanc (Beltrán, Díaz, 1988, 106). Hi ha notícia d'un relleu amb tres fal·lus a Clúnia i d'un altre a Sasamón (Blázquez, 1965, 35), etc.

RELLEU D'AMALTEA DE LA TORRASSA (BETXÍ-LES ALQUERIES)

(Meneu, 1901).

Parador desconegut.

L'any 1901, Meneu va donar a conèixer un nou jaciment romà on s'havien efectuat algunes troballes de gran interès, que posteriorment va ser estudiat per Doñate (1969), qui va publicar un important lot de materials ceràmics. Entre les restes trobades s'esmenten basses i es conserven dos grans contrapesos de pedra pertanyents a un *torcularium* (Arasa, 1996, 163).

En un primer article, Meneu (1901) descriu una peça trobada en les obres de transformació d'una de les finques en què es trobava el jaciment: un relleu de marbre blanc trencat en la part superior que representava un grup constituït per "(...) *un arbolito, una cabra, (...) un niño en actitud de mamar (...), y un pastor ó vigilante que velaba por el animal y el infante. El grupo descansa en una repisa primorosamente cincelada (...)*". Encara que no s'especifiquen detalls referits a la seua grandària i forma, entenem que les seues dimensions devien ser reduïdes. Meneu va mostrar la peça a J. R. Mélida, aleshores director del Museu de Reproduccions de Madrid, que la va considerar una imitació dels segles XVII-XVIII pel motiu decoratiu utilitzat en el repeu, que segons la seua opinió no apareixia mai en l'antiguitat. Decepcionat, Meneu (1903) va reconèixer que havia estat objecte d'un engany. Aquest va existir realment, puix pareix que alguns dels obrers que efectuaven els treballs li

van presentar com trobades al jaciment peces com una figura femenina grollerament modelada en argila, que ells mateixos devien haver preparat, però considerem molt improbable que el relleu de marbre formàs part d'aquesta matussera broma, puix Meneu coneixia el jaciment on s'havia trobat i a les persones que el conservaven, propietaris de una finca que afrontava amb la seua.

Amb la gran limitació que suposa no poder analitzar la peça, puix desconeixem si la conserva encara algun particular o s'ha extraviat, considerem molt improbable que es tractàs d'una falsificació. Deixant de costat el motiu ornamental utilitzat en el repeu, les característiques del qual desconeixem, el tema descrit recorda clarament el de la nimfa Amaltea, representat esporàdicament en l'art romà (Stoll, s. u. *Amaltheia*, a Roscher, I, 1, 262-266; Saglio, s. u. *Amalthea*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, I, 1, 219-220; Wernicke, s. u. *Amaltheia*, Pauly's Real-Encyclopädie Klassischen Altertumswissenschaft, I, 1720-1723; Bermond Montanari, s. u. *Amaltea*, Enciclopedia Arte Antica, I, 295-296; Henig, s. u. *Amaltheia*, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, I, 582-584).

Segons el mite grec, Rea, després de donar a llum el seu tercer fill, Zeus, per protegir-lo del seu marit Cronos el va entregar a Gea, qui el va portar a Creta i el va amagar a la cova de Dicte, on el va deixar a cura de les nimfes Andrastea i Io i la nimfa-cabra Amaltea, que el va nodrir amb la seua llet. Una vegada Zeus va ser senyor de l'univers, en agraïment va posar la imatge de la nimfa-cabra entre les estrelles (Capricorn) i va transformar una de les seues banyes en la Cornucòpia, la banya de la abundància. Aquests elements, i altres que completen el mite, apareixen en les seues representacions i els podem identificar en aquest relleu segons la breu descripció de Meneu. Les figures de la cabra, el xiquet mamant i l'arbre són inequívocs; l'altra figura pot ser la del germà adoptiu d'Amaltea, Pan, o la representació de l'illa de Creta, que també sol aparèixer en el grup, como també la Cornucòpia o els Coribants colpejant els escuts. La representació del mite ens pareix inqüestionable, l'antiguitat de la peça, donades les característiques de la troballa, la creiem més que probable.

Entre les escasses representacions d'aquest mite conegudes en l'art romà, destaca un pedestal del Museu Capitolí de Roma en la decoració del qual es representa la llegenda del déu: en un dels relleus la nimfa-cabra apareix representada amamentant Zeus, al seu costat una figura femenina coronada representa l'illa de Creta i, en la part superior, dos Coribants colpegen els escuts (Stuart

Jones, 1969, 276, 3a, tav. 66, 3A3). El seu caràcter bucòlic remet a escenes de tradició hel·lenística que, segons Himmelmann (1974; 1980, 109 ss), fan la seua entrada en l'art romà en obres de tipus mitològic.

Probablement era un relleu dels utilitzats amb fins purament ornamentals, plaques de marbre esculpides per una o ambdues cares que normalment se situaven en els pòrtics dels peristils. D'aquestes peces es coneixen dos tipus que apareixen amb més freqüència: l'*oscillum* (Hild, s. u. *Oscillum*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, IV, 1, 257-258; Corswandt, 1982), normalment decorat per ambdues cares i destinat a ser penjat, que adopta forma circular (*clipeus*), rectangular o de pelta, i el *pinax*, que pel seu major pes es col·locava sobre un petit pilar (Dwyer, 1988, 291); encara existia un tercer tipus de dimensions similars als *oscilla* que figuraven empotrats en les parets, per la qual cosa únicament s'esculpia una de les seues cares. En aquestes peces un marc envolta les figures representades, que normalment és llis. Els motius més freqüentment representats són màscares teatrals i figures de Bacus o algun personatge del seu *thyasos* (Cain, 1988), però en ocasions apareixen escenes figurades amb representacions mitològiques, algunes de caràcter bucòlic, com es pot veure en la important col·lecció procedent de Pompeia estudiada per Dwyer (1988), o en exemplars d'altres museus com el d'Aquileia (Santa Maria Scrinari, 1972, 209, núm. 10). La representació del nen déu i la cabra, en aquest cas munyida, i emmarcada entre dues màscares, la podem veure en un *oscillum* conservat a la Gliptoteca de Munic (Cain, 1988, 198-199, núm. 38, abb. 52-53).

Encara que aquest tipus de relleus és molt nombrós en tot el món romà, els exemplars coneguts a Hispania no són abundants. Koppel (1993b) n'ha estudiat tretze existents a Catalunya, que fins ara configuren el major conjunt hispànic conegut. Al país valencià tan sols s'ha publicat el trobat a Lliria, l'antiga Edeta (Martín, Gil-Mascarell, 1969, 29-31, làms. III-IV). Altres exemplars procedeixen de la Bètica (Rodríguez Oliva, 1993, 45), com els de Carteya (Beltrán, 1976, 29, núm. LVII), Còrdova (Barbado, 1996), Sevilla i Fuente Tójar (Jaén), als quals cap afegir els de l'Algarve (Portugal) i el Museu Arqueològic Nacional (García y Bellido, 1949, 431-432, núms. 437, 439, 440, làms. 311-313).

CONJUNT ESCULTÒRIC DELSANTUARI DE LA MUNTANYA DE SANTA BÀRBARA (LA VILAVELLA)

(Esteve, 1956; Vicent, 1977, 151-153; 1979; Abad, 1985, 359; Felip, Vicent, 1991, 8-10; Corell, 1994, 156; Arasa, a Aranegui, 1996, 109-110; Corell, 1996, 121-123).

Museu de Belles Arts de Castelló de la Plana.

El Santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara està situat en un estrep de la serra Espadà (221 metres), sobre la plana litoral. A l'actual població, ubicada a mig quilòmetre del jaciment, hi ha una font termal, la Font Calda, pels voltants de la qual també s'han trobat restes romanes, cosa que ha portat a considerar que en aquest lloc podrien haver existit uns *balnea*. El santuari es localitza a la petita plataforma que hi ha entre l'esperó i el cos de la muntanya, pel vessant sud de la qual hi ha en l'actualitat un gran pedregar. El jaciment va ser descobert l'any 1924 per Esteve (1956), qui va avançar la seua possible funció religiosa. Vicent (1979) el va excavar sense trobar restes constructives d'importància. Devia tractar-se d'una petita edícula o capella amb una zona oberta al davant on es depositarien les ofrenes, o tal vegada d'un santuari a l'aire lliure. Entre les ofrenes destaquen els conjunts epigràfic i escultòric. El primer està format per 12 inscripcions, ares i àrules votives, i almenys cinc altars anepigràfics, la majoria fragmentats (Corell, 1994). Els textos són de caràcter votiu i estan dedicats en la seua major part per lliberts. Tot i que només quatre inscripcions conserven el text complet, cap d'elles menciona de manera clara el nom de la deïtat a la qual estava dedicat el *fanum*, fet que no resulta estrany (D'Encarnão, 1987).

La resta de les troballes està formada per nombroses peces de ceràmica (fina, de cuina, de transport i emmagatzemament), alguna joia i un conjunt de 86 monedes. Aquestes s'agrupen en tres períodes cronològics: el primer correspon a l'època iberorromana, amb sis peces, possiblement d'una primera fase d'ocupació del lloc; el segon s'estén entre els regnats de Claudi i Marc Aureli i comprén el grup més nombrós, amb 44 peces, de les quals 19 són d'Adrià; per últim, el tercer s'estén entre Sever Alexandre i Teodosi, amb 29 peces, la majoria del segle IV. De manera general, la datació dels materials ceràmics coincideix amb la del monetari, amb una major concentració entre la meitat del segle I i el II. El lloc degué ser abandonat al final del segle IV, quan tal

vegada es va efectuar la destrucció sistemàtica dels exvots, sobretot palesa en els epigràfics i escultòrics (Fernández, 1981).

Sobre la identificació de la divinitat a què estava consagrat, no hi ha elements que permeten deduir-ho. Les hipòtesis enunciades són dues. En primer lloc, Vicent (1979, 191; Felip, Vicent, 1991, 10) va plantejar la possibilitat que fos una divinitat de caràcter guerrer a partir d'alguns fragments escultòrics que representen un personatge armat. En segon lloc, el mateix Vicent i altres autors han destacat el fet que el santuari es troba situat molt prop de la font termal aprofitada possiblement en època romana, per la qual cosa podia estar relacionat amb els esmentats possibles *balnea* (Mora, 1981, 1954; Arasa, Vicent, 1990-1991; Felip, Vicent, 1991, 7-8). A partir d'aquesta consideració, i tenint en compte que las dedicatòries a Apol·lo són freqüents en les fonts a què s'atribuïen propietats curatives, Corell (1994; 1996, 124) hi ha proposat aquesta advocació forçant en extrem la lectura d'algunes de les inscripcions més fragmentades. Tot i que considerem aquesta hipòtesi raonable, creiem que no hi ha evidències que la confirmen. D'altra banda, no pot descartar-se que es retrera culte a més d'una deïtat, tal com succeeix en altres santuaris.

Pel que fa al conjunt escultòric, es va arreplegar un total de 78 fragments, dels quals 50 són totalment amorfs. Part de la resta es troba molt erosionat, per la qual cosa sols ha estat possible la seua identificació en alguns casos. El conjunt escultòric no degué ser molt nombrós i va aparèixer molt fragmentat i rodat. El material utilitzat és un marbre blanc de gra gruixut o molt gruixut. L'inventari que segueix comprén 23 fragments agrupats en tres apartats: a) figures humanes i elements relacionats; b) figures animals; c) altres elements no identificats.

a) Fragments de figures humanes i elements relacionats:

1.- Part anterior del tors d'un personatge armat, de 19,50 per 14 per 9 centímetres, amb la superfície un poc desgastada (Làm. V, 2). S'hi distingeix un ample *cingulum* de 5,70 centímetres; el *balteus*, de 2,50 centímetres d'amplària, descén en diagonal des del muscle dret fins al costat esquerre de la cintura, del qual penja un *gladius* amb la part superior conservada de 9 centímetres de longitud, que té l'extrem del mànec de forma esfèrica i dues incisions paral·leles davall que representen

l'empunyadura. Un forat d'1 centímetre de diàmetre i 2,10 de profunditat en la part central representa probablement l'*umbilucus*, tal vegada d'una *lorica*.

2.- Part inferior de la cama dreta d'una figura possiblement masculina, de 20,50 per 17,50 per 9,50 centímetres (Làm. V, 3). Té la musculatura ben marcada i s'hi distingeix l'inici del turmell. Cinc incisions horitzontals paral·leles deuen representar les *corrigiae* del calçat, probablement una *caliga*. La figura estava adosada a un suport de difícil identificació.

3.- Base d'una estàtua, de 15,50 per 29,50 per 12,50 centímetres. Sobre el plint de 9,50 centímetres d'alçària descansa la part anterior d'un peu dret possiblement masculí calçat amb *caliga*, amb l'extrem trencat (Làm. VI, 1). El dit petit quasi ha desaparegut i sols el gros conserva part de l'ungha. De la sandàlia es distingeixen cinc línies incises paral·leles. El peu podria amidar uns 18 centímetres de longitud, per la qual cosa correspon a una figura de proporcions menors que el natural.

4.- Part d'un braç de 9,50 per 12,20 per 5,70 centímetres, amb el colze trencat (Làm. VI, 2). La fractura del braç se situa prop del colze i la de l'avantbraç quasi a l'altura del canell; ambdós formen un angle molt tancat. El seu aspecte és arrodonit, sense que es distingisca la musculatura.

5.- Petita mà esquerra, de 7,20 per 5,90 per 5 centímetres (Làm. VI, 3). Es conserva part de la mà i de les primeres falanges. Els dits estan doblats i subjecten un objecte tubular de 2,50 centímetres de diàmetre i difícil interpretació.

6.- Punta d'una *hasta*, trencada pel vèrtex i en l'angle del costat dret, de 9,20 per 4,10 per 1,80 centímetres (Làm. VI, 4). Té un forat de 8 mil·límetres de diàmetre i 22 de profunditat que devia servir per fixar-la a l'asta. La fulla és asimètrica.

7.- Part d'una mà que pareix subjectar una arma, de 11,80 per 7,20 per 5 centímetres (Làm. VI, 5). El dit conservat és possiblement el menovell i presenta un bon acabat; està en contacte directe amb la fulla, com si no hi hagués mànec. La fulla, de 6,20 centímetres d'amplària, té nervadura i el fil és oblic; la projecció dels seus laterals mostra que és una arma curta, un ganivet o punyal. En l'extrem on es troba el dit hi ha un forat d'1 centímetre de diàmetre i 2 de fondària. La part posterior sols està desbastada. Per les seues dimensions, deu tractar-se d'una figura de proporcions naturals o fins i tot major.

8.- Fragment de secció arrodonida, de 8,50 per 6,70 per 5,70 centímetres, tal vegada d'una extremitat, en què una línia incisa podria representar una *corrigia*.

9.- Fragment que conserva sols una cara en què pareixen estar representats plecs de vestidura, de 9,20 per 8 per 4 centímetres.

10-13.- Quatre peces de forma cilíndrica i secció lleugerament ovalada, de 5,20/5,60 centímetres de diàmetre i longituds de 7,40, 7,50, 9 y 11,40 centímetres (Làm. VII, 2). Encara que la seua identificació és insegura, pot tractar-se de l'asta d'una llança; en qualsevol cas és un element lligat a una figura de proporcions pròximes al natural.

b) Fragments de figures animals:

14.- Meitat anterior d'una llebre, de 8 per 13 per 6 centímetres (Làm. VII, 1). Està un poc desgastada, el cap es troba lleugerament inclinat cap a la dreta i les llargues orelles descansen sobre el llom.

15.- Extrem del cap d'un cavallet corresponent al morro, representat amb gran naturalisme, de 7,70 per 6,20 per 5,40 centímetres (Làm. VII, 3). No és simètric i té la boca entreoberta.

16.- Coll d'un cavallet, de 13 per 13,50 per 7,50 centímetres. S'hi aprecia l'inici del cap i té representada la crinera en els dos costats del coll mitjançant una sèrie de línies oblíquies paral·leles entre sí, de les quals es conserven cinc.

17.- Possiblement correspon al coll d'un cavallet, de 12,40 per 7,50 per 6 centímetres. Té un forat en la part del cap d'1 centímetre de diàmetre i 2,50 de fondària. Algunes línies incises disposades obliquament en els laterals poden representar la crinera.

18.- Possiblement correspon al coll d'un cavallet, de 7,70 per 10,20 per 7,20 centímetres. Algunes línies incises disposades obliquament en els laterals poden representar la crinera.

19.- Possiblement correspon al cos d'un animal del qual es distingeix el coll, trencat per tres costats, de 22 per 14 per 9 centímetres. Sembla tractar-se d'un relleu.

20.- Relleu trencat per tots els costats, de 41 per 50 per 28 centímetres. La part anterior pareix la representació de la melena d'un lleó, per davall de la qual es distingeixen uns plecs verticals que deuen correspondre a la musculatura del coll (Làm. VII, 4). Els flocs, llargs i ondulats, arranquen de la part superior, en el costat dret de la qual s'observa un engrossiment. Possiblement el felí giraria el cap cap a la dreta, mirant l'espectador. La figura tindria unes proporcions considerables. En una zona de la part posterior es conserven unes

incisions ondulades poc profundes d'uns 5 mil·límetres d'amplària.

c) Fragments de figures no identificades:

21.- Possiblement és la part d'un plint corresponent a un angle, de 19,50 per 12 per 9,50 centímetres. Conserva l'extrem inferior d'un element de secció ovalada i un diàmetre de 6,10/6,60 centímetres. A jutjar per l'alçària conservada del plint (9,50 centímetres), devia tractar-se d'una figura de grandària considerable.

22).- Part lateral d'un plint de 9,70 per 5,80 per 5,50 centímetres. S'hi distingeix l'extrem inferior d'un element inidentificable.

23).- Fragment molt danyat de 27,50 per 23 per 12 centímetres. S'hi aprecia l'extrem d'un element arrodonit que podria ser una extremitat, cas en el qual es tractaria del tors d'una figura humana. La part posterior pareix no estar llaurada.

En conjunt, aquests fragments corresponen a un mínim de vuit figures diferents, de les quals tres són humanes i cinc animals:

1.- Figura d'un guerrer de proporcions inferiors al natural, identificat en el fragment número 1, al qual poden correspondre també els fragments números 2-6. Les proporcions del tors i els membres representats són semblants i encaixen en la figura d'un soldat armat amb llança, cosa que explicaria la posició del braç i relacionaria la mà que agafa un objecte cilíndric amb la punta de llança.

2.- Una figura, possiblement d'un personatge amb una arma en la seua mà, de proporcions pròximes al natural, a la qual correspon el fragment número 7. La seua llaura pareix de millor qualitat que la de la figura anterior. Tal vegada s'hi poden relacionar els fragments números 10-13 que, pel seu diàmetre, deuen correspondre a una figura de grans dimensions. El fragment de plint número 21, que conserva la base d'un objecte cilíndric de diàmetre un poc major, també hi podria estar relacionat. En aquest supòsit, aquest objecte deuria ser també una llança, puix el personatge porta una arma en una de les seues mans. Vicent va interpretar que aquesta podia ser un ganivet dels utilitzats en els sacrificis.

3.- El petit fragment número 9 sembla representar plecs de vestidura que, per les seues proporcions i característiques, deuria pertànyer a una figura diferent a les anteriors.

4.- Una llebre, a la qual correspon el fragment número 14.

5.- Un cavallet sense aparellar, identificat en el fragment número 16, al qual també podria pertànyer el número 15 que representa el coll, encara

que hi ha una marcada diferència entre ambdós quant al naturalisme de la representació.

6-7.- D'identificació més dubtosa, els dos fragments números 17-18 pareixen correspondre al coll de sengles figures de cavallets.

8.- El fragment número 20 sembla representar la melena d'un lleó, que estaria llaurat en relleu.

Entre les figures estudiades poden senyalar-se algunes característiques. En primer lloc, totes excepte una pareixen estar representades en proporcions inferiors al natural. Les que figuren animals són en la seua majoria exemptes; de les humanes, la millor conservada compta almenys amb un suport, cosa que possiblement degué succeir també amb la major. Diverses figures tenen elements llaurats a part que s'acobraven, segons es reconeix pels orificis conservats en alguns fragments. Tot i que els indicis són escassos, una part de les figures pareix ser producte de la mateixa *officina*, tal vegada situada a la propera ciutat de Saguntum o tal vegada al mateix assentament existent a la vora de la font, des d'on es podien atendre els encàrrecs de la població rural de la zona. D'altra banda, entre els exvots escultòrics destaca l'absència de bustos i membres, elements que solen aparèixer amb freqüència als *fana*.

Les possibilitats d'interpretació d'aquest conjunt són bastant limitades, donat el seu estat fragmentari. Deu tractar-se d'exvots oferits a la divinitat i no ens pareix probable que cap de les figures humanes la represente. Les escultures que representen animals, entre els quals hi ha una llebre i diversos cavalls, poden interpretar-se com ofrenes; en aquest apartat resultaria problemàtic incloure la figura d'un lleó. Les que representen figures humanes deuen correspondre als devots, entre els quals hi ha almenys un soldat i un altre personatge armat, tal vegada també un soldat.

De la figura del soldat, els elements identificables són el peu calçat amb una *caliga*, sandàlia del tipus que portaven els militars (Saglio, *s. u. Caliga*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, I, 2, 849-850); una llança de punta triangular (Beurlier, *s. u. Hasta*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, III, 1, 33-42); i una espasa incompleta amb el pom arrodonit i dos incisions horitzontals en el mànec, llaurada de forma esquemàtica, que possiblement és una arma curta o *gladius* (Feugère, 1993, 138-146).

De la figura de proporcions naturals, la part conservada és mínima: un dit, possiblement el menudell, que pareix agafar un objecte apuntat, tal vegada un ganivet (número 7). Pel fet que sembla

ser l'única representada en proporcions naturals, Vicent suposa que deuria representar la divinitat a què estava consagrat el santuari.

Quant als fragments números 10-13, cap la possibilitat que siguin part d'un tirs, supòsit en el qual caldria pensar en la figura de Bacus, amb la qual cosa podríem trobar-nos amb una advocació a *Liber Pater* com la del veí santuari de la Muntanya Frontera de Sagunt (Corell, 1993; 1996, 124-128). Segons aquesta hipòtesi la divinitat sí que estaria representada entre el conjunt d'exvots escultòrics.

Per a Vicent, el fragment número 20 devia representar un corrent d'aigua. La seua possible representació es relacionaria amb la font termal on s'ubicarien els possibles *balnea*. Tanmateix, sembla tractar-se més bé de la melena d'un lleó, segons ens ha confirmat el nostre col·lega Manuel Pérez Ripoll, especialista en Arqueozoologia. Una representació pareguda i igualment incompleta apareix en un fragment de placa de marbre de Tarraco, que s'identifica com la melena del cap d'un lleó (Koppel, 1985, 134, núm. 297, taf. 94, 3). En trobem una altra en un fragment de Corduba que s'associa a una escultura hercúlia (Godoy, 1996, 255, fig. 7). La presència d'una figura de lleó en un santuari resulta estranya, si no es tracta del lleó de Mythra (vegeu, per exemple, Deyts, 1976, núm. 162), al contrari del que succeeix en el món funerari, on sí que és freqüent (Beltrán, Baena, 1996, 162).

A Hispània són poc freqüents els santuaris rurals situats en altura que conserven conjunts escultòrics amb els quals puguen establir-se comparacions. El més pròxim i únic valencià de similars característiques, situat a poca distància d'aquest i prop de la ciutat de Saguntum, dedicat a *Liber Pater*, ha proporcionat escasses restes escultòriques, concretament una petita mà de marbre que pareix agafar un objecte (Nicolau, 1997, 122, lám. CLXXVI). A la resta de la Península, el millor conegut i amb un repertori escultòric més ampli és sens dubte el de El Cerro de los Santos, del qual els exvots d'època romana han estat revisats recentment per Noguera (1994, 95-144, làms. 30-72). Però les diferències entre ambdós santuaris són òbvies i de gran importància: el de El Cerro de los Santos és un santuari ibèric que perdura en època romana, bona part de les escultures romanes són d'època republicana i entre elles no hi ha figures d'animals. Quelcom semblant, però a menor escala, succeeix amb el santuari de Torreparedones (Còrdova), amb una cronologia

anterior al període imperial (Morena, 1989). Entre els santuaris d'època alto-imperial que presenten unes característiques semblants, destaca el de Tajo Montero (Estepa), situat al cim d'una muntanya i dedicat a Apol·lo i Júpiter, amb exvots escultòrics en forma d'estela i inscripcions, que es data en la segona meitat del segle II (Blech, 1981).

Pel que fa a les termes medicinals, de manera general les restes escultòriques conservades són molt escasses i les dedicatòries molt variades (nimfes, Esculapí, Fortuna, Salus, etc), per la qual cosa difícilment poden establir-s'hi paral·lels (Mora, 1981, 51-57). Entre els santuaris de la Gàl·lia, el culte a les aigües en el món cèltic està molt estès davall nombroses advocacions, tant de divinitats femenines com masculines, que en part foren assimilades pels romans a Apol·lo, però els santuaris estan situats a la vora de les mateixes deus. Els exvots són de materials i dimensions molt variades, així com els temes representats, com es pot veure en el santuari de Les Sources de la Seine (Deyts, 1994).

En conclusió, creiem que no hi ha elements suficients per atribuir cap de les figures estudiades a una representació de la divinitat. L'advocació del santuari, en conseqüència, no pot deduir-se ni del conjunt escultòric ni de l'epigràfic. Quant a la cronologia del conjunt, el seu estat fragmentari no permet fer precisions. L'única datació possible és la proporcionada pel context arqueològic, que permet situar l'auge del santuari entre mitjans del segle I dC i mitjans del II, període en què es daten les inscripcions i al qual probablement també corresponen les escultures.

FRAGMENTS ESCULTÒRICS DE LA MUNTANYETA DELS ESTANYS (ALMENARA)

La Muntanyeta dels Estanys (20 metres) és el més oriental dels estreps de la serra Espadà, que s'aproxima al mar per Almenara i limita amb una zona d'aiguamoll que comença a les llacunes que li donen nom. El lloc està situat a 2 quilòmetres de la costa i a 10,50 de la ciutat de Saguntum. Localitzat a finals del segle XVIII, la importància de les seues restes arqueològiques ha produït un important volum de bibliografia. A partir dels anys seixanta, després d'algunes extraccions de terra i d'una intensa transformació agrícola del pla circumdant, aquesta petita elevació va ser destruïda

en la seua major part per una pedrera. Des del moment de la seua localització, es va identificar amb el santuari dedicat a Afrodita que cita Polibi (III, 97, 6-8) no lluny de la ciutat de Saguntum en el curs de la Segona Guerra Púnica. Aquesta reducció va arrelar de tal manera entre erudits i historiadors valencians que encara avui perdura.

La primera notícia sobre el jaciment és de Pla y Cabrera (1807, 22, 25-26, 33-34) en una carta adreçada a Valcárcel de l'any 1799 i publicada inicialment pel seu autor. Posteriorment, Ribelles (1820) va donar a conèixer el jaciment, i Pla (1821a; 1821b) va redactar una extensa rèplica acusant-lo d'haver-se apropiat del seu descobriment. D'aquesta època són els dos manuscrits de Ribelles (manuscrit 17, 25-29, 670-672; manuscrit 81, 756-765), anteriors a la seua mort l'any 1826. Més endavant Valcárcel (1852, 17-20, figs. 27-32) i altres autors donen notícia dels vestigis i troballes del jaciment. El 1949, Alcina (1950) va realitzar alguns treballs d'excavació en un dels monuments i una profunda revisió de la problemàtica del jaciment. Anys més tard, abans de la seua destrucció, Mesado (1966) va practicar els darrers treballs sobre el terreny. Finalment, Corell (1986; 1989; 1996, 128-137) -a partir de l'estudi del conjunt epigràfic- ha représ la hipòtesi de la seua identificació amb un santuari dedicat a Venus.

Al peu del vessant meridional de la Muntanyeta, a la vora de la més gran de les llacunes, va existir un important assentament romà, possiblement la vil·la d'alguna rica família saguntina. Les restes conegudes en permeten identificar distints ambients i àrees funcionals. Així, alguns elements es corresponen amb la *pars urbana* o residencial, com un capitell jònic figurat que podria pertànyer a un ambient termal, i possiblement una de les peces que presentem. Finalment, la part més coneguda i estudiada és l'àrea funerària i monumental que s'estenia de forma esglaonada per tot el vessant meridional de la muntanyeta fins al seu cim, en un lloc preminent que en permetia una perfecta visualització, on al llarg dels segles van anar erigint-se fins a tres edificis possiblement funeraris de diferent tipologia (Arasa, 1996, 111-112; c). No hi ha indicadors arqueològics de ritual que hi permeten confirmar l'existència d'un santuari, a excepció d'una dedicatòria a Venus que possiblement figurava en una inscripció funerària.

Els fragments escultòrics esmentats són tres:

1.- (Ribelles, 1820, 224; manuscrit 17, 670; manuscrit 81, 760-761; Pla, 1821, Carta primera,

10; 1821, Carta tercera, 6; Alcina, 1950, 111; Corell, 1988, 781, làm. III; 1996, 133).

La primera peça és un baix relleu d'armes que Ribelles reproduïx en el manuscrit 17 y descriu com "*...un baxo relieve entallado en piedra blanca muy parecida al mármol que se descubrió en la misma pieza semicircular (...)* El baxo relieve tiene un dedo (...) Parece ser un trozo de Trofeo militar. El día 9 de Febrero de 1820 estaba depositada esta piedra en la casa de Dn. Juan Bautista Fígols Cura de Almenara " (Lám. VIII, 1). En un altre lloc (Ribelles, 1820) el descriu com "*...una losa de esta piedra, de cuatro palmos en cuadro, con un bájo relieve, en cuyo centro se ve una coraza con todos sus colgantes, rodeada de escudos, paveses y picas, á manera de trofeo militar.* " Segons la primera referència es va trobar a l'exedra oest d'una construcció amb doble absis en què es conservaven vuit pedestals, alguns d'ells amb inscripció. Això no implica que aquest fos el seu lloc de procedència, puix també s'hi van trobar dos fragments d'una inscripció monumental que possiblement pertanyia a un altre edifici.

En l'actualitat es conserva en un domicili particular d'Almenara, encastat en una paret (Lám. IX, 1). Les seues dimensions són 65 per 54 centímetres i està tallat en una calcària blanca d'aspecte marmori. Tot i que Ribelles no precisa la seua grossària, per les proporcions del seu dibuix i el testimoni dels actuals propietaris deu tractar-se d'una placa o llosa de no més de 10/12 centímetres. La seua conservació és en general bona i els trencalls que té són antics. Respecte a l'estat que presenta en el dibuix de Ribelles, pareix haver sofert mutilacions en els laterals, particularment en el superior dret, on falta la punta de llança representada en aquell, i en menor mesura en els dos inferiors. La superfície està polida i un poc erosionada en el terç inferior. Els extrems superior i inferior són originals, segons pot apreciar-se en el dibuix de Ribelles. En la part superior està delimitat per un llistell i en l'inferior el relleu deixa una estreta franja rebaixada fins a la vora de la peça. És un baix relleu de no més de 2 centímetres. Representa un *tropaeum* amb una composició simètrica en què figura al centre un tors *thoracato* i als dos costats sengles grups d'escuts i piques; tots ells són llisos, sense decoració alguna. La *lorica* amida 55 centímetres d'alçària, està disposada verticalment amb una lleugera asimetria i apareix travessada longitudinalment per un solc

un poc inclinat cap a la dreta que representa de manera esquemàtica la musculatura. El coll està rematat per un engrossiment a mode de borlet. Les bocamànegues estan representades en l'espai que queda entre aquella i els escuts. La part inferior representa el plec inguinal lleugerament asimètric. Por davall, una franja llisa amb el mateix perfil ocupa el lloc dels llambrequins, que no s'han representat. En la part inferior pengen verticalment les llaunes llises en nombre de set, separades per línies incises i disposades també de forma asimètrica, que acaben abruptament en una línia horitzontal. En el costat dret es veuen dos escuts rectangulars inclinats disposats en dos plans, per darrere dels quals sobresurten les astes de dues llances; falta la superior que segons el dibuix de Ribelles tenia la punta triangular. En el costat esquerre es veuen dos escuts ovalats, per darrere dels quals sobresurten també les astes de tres llances, de les quals tal vegada la superior tenia representada la punta ara danyada. La disposició de les tres astes és similar en els dos costats: la superior sobresurt per darrere del primer escut i està inclinada cap al centre; la d'enmig arranca del punt on es juxtaposen ambdós escuts en posició horitzontal; i la inferior sorgeix igualment por davall del segon escut i està inclinada cap al centre.

2.- (Ribelles, 1820, 221; manuscrit 17, 25; manuscrit 81, 757; Pla, 1821, Carta primera, 10).

La segona peça és un gran carreu de pedra de Sagunt (calcària gris-blavenca) de 6 per 3 pams (135 per 68 centímetres) que Pla descriu com "...una perfecta concha con sus estrias que se desprenden de un triángulo entallado en su basa de orden jónico, todo de una pieza.", que es trobava a la vora de la llacuna major l'any 1804. És inèdit i sols el reproduïx Ribelles en el manuscrit 17, d'on prenem el dibuix (Làm. VIII, 2).

3.- (Pla, 1807, 34; 1821, Carta primera, 10); (Valcárcel, 1852, 19, làm. 46, núm. 271).

La tercera i última peça la descriu Pla com un "...género de canal de mármol blanco de cerca de dos palmos y tercio de largo, y uno y tercio de ancho (52 per 29 centímetres) (...), en bajo relieve en figura de conchas cóncavas convexas." La va veure reaprofitada com a material constructiu, junt a altres elements arquitectònics, a la Torre del Mar. La reproduïx Valcárcel, de qui prenem la il·lustració (Làm. VIII, 3).

La interpretació, així com la datació d'aquestes peces no és fàcil, però deuen pertànyer a diferents ambients i sens dubte són un reflex del que degué ser un conjunt escultòric més ampli i luxós d'una vil·la pròxima a la ciutat de Saguntum, on es conserva una de les col·leccions escultòriques més importants de les ciutats romanes del país valencià (Aranegui, 1990).

La primera peça i única conservada és el relleu d'armes. És d'una gran simplicitat, tant des del punt de vista tècnic com del temàtic. Destaca la falta de detalls i motius decoratius que sol caracteritzar aquest tipus de composicions, particularment la cuirassa i els escuts, per la qual cosa pot tractar-se de l'obra d'una *officina* local. Les armes o *spolia* representades són de tres tipus: la cuirassa, els escuts i les llances. Els escuts, al seu torn, són de dos tipus: el rectangular o *scutum* i el circular o *clipeus* (Albert, s. u. *Clipeus*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, I, 2, 1248-1260; Feugère, 1993, 109-117). De les llances, en el dibuix de Ribelles se'n veu la punta d'una, ampla i de forma triangular, que en l'actualitat no es conserva (Beurlier, s. u. *Hasta*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, III, 1, 33-42). Quant a la *lorica*, la seua simplicitat i la manca de motius decoratius no en permeten fer precisions d'índole tipològica o cronològica (Stemmer, 1978).

Els relleus decorats amb *spolia* no són molt nombrosos a Hispània: a Emerita Augusta es coneixen els del temple de Mart (León, 1974) i del *sacellum* del peristil de teatre (Salcedo, 1983). A la Meseta nord s'han estudiat els de Còria (Díaz Martos, 1957-58), Clúnia (Acuña-Fernández, 1974) i San Esteban de Gormaz (García Merino, 1977, 1986). A l'Aragó s'han publicat els de Sofuentes (Fatás, Martín-Bueno, 1977) i al país valencià només es coneixia fins ara el d'Ilici (Ramos, 1963, 239, fig. 36; Ramos, 1975, 196, 219-220, làm. CXXXV, fig. 6; Noguera, 1996, 303-304). La complexitat i la qualitat artística de tots ells és notablement superior a les del relleu d'Almenara.

El tipus de composició simètrica ací representat és freqüent i entre els seus precedents figura el trofeu cesarià de Pompeia (Picard, 1957, pl. VII). Pel que fa als relleus hispànics, recorda la composició que apareix en tres dels relleus de Clunia: el número 1 i el que formen els números 3-4, amb el tors *thoracato* al centre i al seus costats escuts i armes vàries. Aquest sentit de la simetria es manifesta també en els de Sofuentes, on l'element central és un escut. Quant als motius representats, generalment són molt estereotipats,

puix es tracta de reproduccions de cartons que van tenir una gran difusió.

L'alçària del relleu respon al mòdul de 2,20 peus. No és possible deduir el tipus de monument a què degué pertànyer: una ara, un fris o un relleu. Respecte a la funció, els relleus d'armes decoren sovint monuments funeraris, com és el cas del mausoleu de Sofuentes i d'altres monuments més senzills com ares i esteles. A Hispània podem citar l'estela d'Astorga dedicada a Sulpicio Placidino, en la qual es poden veure dues llances creuades, un casc i un *gladius* al centre, i una *pelta* i un *scutum* en els costats (Mañanes, 1982, 71-72, núm. 56, lám. XXIII). Entre les ares podem recordar alguns exemplars de Pola, a la Cisalpina, que representen armes aïllades o en grup (Franzoni, 1987, 17-19, 21-22, tav. I-II, 4). Quant a la datació, de manera general aquest tipus de relleus es data en el segle I dC. Aquesta és la datació que es dona als exemplars de Clúnia i Sofuentes (Cancela, 1993, 249-250). Per això, considerem que -tot i la seua senzillesa- el relleu d'armes d'Almenara pot datar-se també en el segle I dC.

Pel que fa al segon relleu que representa una gran petxina, desconeixem si formava part -com sembla probable- d'un conjunt major. La figura d'una petxina pot relacionar-se amb Afrodita (Becatti, 1971, 27-28, 38). Aquesta era una deessa del mar, cosa per la qual la petxina era un dels seus atributs (Sechan, s. u. *Venus*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, V, 721-736; Wissowa, s. u. *Venus*, a Roscher, VI, 183-209; KOCH, s. u. *Venus*, Psaulys Real-Encyclopädie Klassischen Altertumswissenschaft, VIIIA, 1, 828-887; Charbonneaux, s. u. *Venere*, Enciclopedia Arte Antica, Classica e Orientale, VII, 1121-1128). Es deia que la deessa havia estat transportada a Xipre en una petxina, o fins i tot que havia nascut en una petxina, versions aquestes que possiblement deriven de les mateixes representacions artístiques (Delivorrias, s. u. *Aphrodite*, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1, 103-104, núm. 1011-1017). Amb la seua assimilació a Venus, aquests atributs passaran a la iconografia de la deessa romana. D'altra banda, la petxina també és un atribut de les nimfes. Els escultors repetien aquest motiu per a la decoració de fonts, nimfeus, banys i termes (Saglio, s. u. *Concha*, Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines, I, 2, 1431). Com atribut d'Afrodita, la deessa es representa en ocasions amb una petxina en les mans sobre la zona púbica, com es pot veure en dues figures de nimfes de Tàrraco (Koppel, 1985, 118-119, núms. 196-187, taf. 83); aquesta serveix en algun cas com a boca per a la font (Kaposy, 1969, 12-14, abb. 1-3). També en els mosaics es representa la

deessa en el bany, assegurada sobre una gran petxina normalment sostinguda per tritons. És una composició bastant freqüent, que trobem a la *Domus dei Dioscuri* d'Ostia (Becatti, 1961, 119-120, tav. CCXIV) i, sobretot, a Àfrica, com per exemple a la *Maison de l'Âne* de Cuicul (Blanchard-Lemée, 1975), a la sala principal d'uns banys privats de Setif (Lassus, 1965, 177-178, fig. 3), i en altres mosaics de Timgad, Cherchel, Carthago, etc.

Per les seues grans dimensions aquesta peça degué figurar en un lloc obert, en un context aquàtic, possiblement el jardí d'un peristil o tal vegada en unes termes. El seu caràcter d'atribut permet suposar que degué formar part d'un conjunt major. La tercera peça encaixa en un conjunt d'aquestes característiques, puix presenta un canal la funció indubtable del qual era el pas de l'aigua, i anava decorada amb una sèrie de protuberàncies que també poden representar petxines de menor grandària. Possiblement ens trobem amb les restes del programa ornamental d'una o més fonts en l'ambient privat d'una vil·la, del qual es coneixen una gran petxina que va poder formar part de la base d'un grup escultòric, i una eixida d'aigua. Jardins i peristils, junt a les termes, on se'n troben sobretot en els *frigidaria*, són els espais de les *uillae* on apareixen les fonts i estàtues-fonts (Letzner, 1990, 258-262; Loza, 1992; 1993).

D'altra banda, la petxina apareix també en la decoració arquitectònica saguntina, concretament en un capitell jònic figurat, associat a dos dofins (Gutiérrez Behemerid, 1988, 77-78, núm. 29, lám. XV; Chiner, 1990, 20, 87-88, lám. III, C.16). La representació de petxines és freqüent en època imperial. Solen aparèixer en combinació amb altres motius de caràcter marí, com dofins, remos, tridents, etc. Donat el caràcter marí d'aquest repertori iconogràfic, capitells amb aquests motius es localitzen de manera preferent en conjunts termals.

RELLEU FUNERARI (XÈRICA)

(Arasa, 1992a, 41; 1992b, 575, nota 18; Arasa, a Aranegui, 1996, 90-91; — d). Museo Municipal de Jérica.

Estava encastat en la façana de la casa número 11 del carrer del Horno Pequeño de la població, d'on es va extraure per ser donat al museu local. És molt probable que dues referències genèriques a relleus antics de la localitat al·ludeixen en concret a la peça que presentem. La primera notícia és de Valcárcel (1852, 43), que en comentar les nombroses inscripcions romanes de

la població explica que "...se descubren continuamente multitud de inscripciones, bajos relieves, lápidas, medallas, tanto en la villa como en sus inmediaciones". La segona és de Sentenach (1921, 11), que en una glossa exagerada de la antiguitat i importància de la població diu que "...en algunas de sus fachadas, y a veces en su interior, vense lápidas romanas y hasta fragmentos escultóricos, pero todos ellos traídos del campo". D'aquestes referències en deuen procedir altres posteriors (Flétcher, Alcácer, 1956, 162). Albertini (1913) no el menciona en la seua recopilació d'escultures romanes del Convent Tarraconense, encara que sí que arreplega algunes inscripcions de la comarca que estan decorades amb relleus (Arasa, 1992a, núms. 18, 23, 36, 47 = CIL II2 14, 235). Tampoc figura en el corpus escultòric de García y Bellido (1949).

És un bloc de pedra calcària negra compacta de procedència local, que va ser utilitzada per l'*officina* lapidària identificada en el conjunt epigràfic d'aquesta població i de la veïna Viver (Arasa, 1992a, 29-31; 1992b). La peça té unes dimensions de 34,50 per 41 per 15,50 centímetres i presenta una forma irregular per estar trencada en tots els seus costats (Lám. IX, 2). La seua conservació és bastant deficient pel desgast i la corrosió de la seua superfície i alguns trencalls. La profunditat màxima del relleu és de 2 centímetres. La superfície situada entre ambdues figures és irregular i està situada en un pla realçat. A la part davantera de la cuixa dreta de la figura petita es distingeix una línia incisa recta que podria ser una marca de l'esbós de la figura o del treball de llaura, tot i que també podria ser posterior. En el seu costat dret es troba delimitat per dos bocellets que formen una motllura vertical de 4,40 centímetres d'ample, el costat esquerre de la qual forma la línia de separació del pla en què es troba el relleu; aquesta línia no arriba fins al costat superior del bloc i gira en angle recte cap a la dreta disposant-se horitzontalment, de manera que podria tractar-se del marc motllurat -semblant a altres de la mateixa *officina* lapidària- d'una inscripció que delimitaria el camp epigràfic, situat a la dreta de la decoració escultòrica del monument.

En la cara anterior del bloc apareixen representades dues figures humanes de llaura grollera, encarades i de desigual grandària, amb la qual cosa poden haver-se volgut representar dos plans diferents. La de l'esquerra és la major i apareix incompleta des de poc més avall de la cintura, amb una alçària conservada de 27 centímetres. Està representada frontalment i els

seus braços apareixen doblats i avançats. El cos descriu una lleugera corba, amb la cadera lleuement avançada. Té el cap de forma ovalada, amb el costat dret i el mentó picats. El pel adopta la forma de casquet i, entre aquest i el front, es distingeix un engrossiment horitzontal que representa una corona o diadema de 2 centímetres d'alçària. Per davall s'observa un clotet que pot correspondre a un ull. Del cos no es distingeixen trets anatòmics, ni tampoc de la indumentària. Un clotet a l'altura del ventre podria representar el melic. A l'altura de la cintura s'aprecia un lleuger estrenyiment, per davall del qual la cadera s'eixampla pel costat dret. El braç dret apareix doblat sobre el pit, amb la mà situada prop del muscle esquerre, amb la qual sosté un objecte de forma hemisfèrica entre els dits índex i polze. El braç esquerre està doblat per davant del tronc, és clarament desproporcionat i pareix sostenir en la mà -situada a l'altura del mentó- un altre objecte irreconeixible, just per davall del braç dret de l'altra figura. A jutjar per l'ampla esquena i la manca de corbatura en el tronc deu tractar-se d'una figura masculina.

La figura de la dreta, de menor grandària i representada en un segon pla, està completa i amida 26,50 centímetres d'alçària. Pareix estar situada sobre un suport d'uns 13 mil·límetres. El cap i el tronc estan representats en posició frontal, mentre que la cadera i les extremitats apareixen de perfil. També aquesta figura és desproporcionada. El cap està molt danyat en el seu costat dret i no conserva cap tret. El braç dret està estirat per davant del cos a l'altura del coll sobre la mà esquerra de l'altra figura; l'esquerre -encara que molt desgastat- està travessat sobre el tronc. Dos lleus protuberàncies en el pit, molt desgastades, podrien representar els atributs femenins de la figura. La cintura està poc marcada. La cadera es representa de perfil i s'hi distingeix la natja. Les cames són curtes i grosses. El peu dret es distingeix bé, però l'esquerre es confon amb el possible plint.

Els elements que poden fer possible la interpretació del relleu són mínims. La manca d'atributs i l'absència de detalls impedeix una identificació segura dels personatges que hi apareixen. La figura major, coronada, sosté en les mans singles objectes que pareix oferir a la figura petita. La presència d'una figura coronada s'adiu amb un epígraf de caràcter funerari, puix com hem vist anteriorment la corona representa el triomf sobre la

mort i l'esperança d'una vida feliç en el món ultraterrenal (vegeu número 3). D'altra banda, els exemples de representacions funeràries en què els difunts porten objectes en les mans (recipients, fruits, ramells de flors, etc) són relativament abundants (García y Bellido, 1949, 289, núm. 279, làm. 234; 292-293, núm. 283, làm. 237; 298, núm. 291, làm. 240). La figura petita, per la seua grandària, podria representar un *puttus* que acompanyaria el difunt. La seua presència en els monuments funeraris és freqüent (Stuveras, 1969, 33-63). La interpretació més probable, doncs, és que ens trobem davant una escena funerària en la qual el difunt apareix representat en posició oferent, acompanyat d'una figura infantil. D'altra banda, la llaura és grollera i la composició posa de manifest un escàs domini de la perspectiva i de la proporció de la figura humana. El seu allunyament dels corrents estilístics impedeix -des d'aquest camp- qualsevol aproximació cronològica.

El monument degué tenir la forma d'una llosa rectangular disposada horitzontalment, semblant a altres de la localitat realitzats amb el mateix tipus de pedra, com la dedicatòria de Quintia Proba al seu marit M. Porcio M. f. Gal. Rufo conservada en aquest mateix museu (Arasa, 1992a, 102-103, núm. 34 = *Corpus Inscriptionum Latinorum*, II2 14, 236). A la dreta d'ambdues figures es distingeix un marc motllurat que possiblement envoltava una inscripció, cosa que ens porta a interpretar que es tracta d'un relleu que decorava un epígraf; per les característiques del suport, una llosa, i per la presència del requadre motllurat, aquest devia ser -com la gran majoria dels de la comarca- possiblement funerari. La presència del marc motllurat ens permet aproximar una datació a partir de l'època flàvia, que s'adequa amb el període d'activitat de l'*officina* lapidària local que utilitza aquest mateix tipus de pedra, entre la segona meitat del segle I i la primera del II (Arasa, 1992b, 568-569).

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L. (1982): *Pintura romana en España*. Alicante-Sevilla.
- ABAD, L. (1985): *Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas*. Actas de las I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante, pp. 337-382. Alicante.
- ABAD, L. (1986a): *L'art romà*. Història de l'art valencià, I, pp. 147-189. València.
- ABAD, L. (1986b): *El relieve romano de Coves de Vinromà (Castellón)*. Lucentum, V, pp. 119-136. Alicante.
- ABAD, L. (1993): *Monumentos funerarios romanos del País Valenciano: una recapitulación*. Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano, pp. 19-25. Valencia.
- ACUÑA-FERNÁNDEZ, P. (1974): *Los relieves romanos de Clunia decorados con motivos militares*. *Studia Archaeologica*, 30. Santiago de Compostela-Valladolid.
- ALBERTINI, E. (1913): *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*. Anuari de l'institut d'Estudis Catalans, IV, pp. 323-474. Barcelona.
- ALCINA, J. (1950): *Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXVI, pp. 92-128. Castellón de la Plana.
- ALFÖLDY, G. (1977): *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*. Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica, 55. Diputación Provincial. Valencia.
- ALFÖLDY, G., MAYER, M., STYLOW, A. U. eds. (1995): *Corpus inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL II2/14), fasc. 1*. Berlin.
- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J. M. (1983): *El puente romano de Mérida*. Monografías Emeritenses, 1. Badajoz.
- ARANEGUI, C. (1996): *Els romans a les terres valencianes*. València.
- ARANEGUI, C. dir. (1990): *Espai públic i espai privat. Les escultures romanes del Museu de Sagunt*. València.
- ARASA, F. (— a): *Esculturas romanas de la provincia de Castellón*. Actas de la III Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, Anejos de Anales de Arqueología de Córdoba, I. Córdoba (en premsa).
- ARASA, F. (— b): *Epigrafía Llatina de Castelló*. Societat Castellonense de Cultura. Castelló de la Plana (en premsa).
- ARASA, F. (— c): *La vil·la romana de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa)*. 2n Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre. Sagunt (en premsa).
- ARASA, F. (— d): *El relieve funerario romano del Museo Municipal de Jérica*. Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia. Segorbe (en premsa).

- ARASA, F. (1979): *Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 6, pp. 121-179. Castellón de la Plana.
- ARASA, F. (1984): *El relleu hispano-romà dels Tossalets (Les Coves de Vinromà)*. Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo, 6, pp. 89-93. Benicarló.
- ARASA, F. (1987a): *Lesera (La Moleta dels Freres, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenses, 2. Diputació Provincial. Castelló de la Plana.
- ARASA, F. (1987b): *El Maestrat en època romana*. Actes del I Congrés d'Història del Maestrat, pp. 128-137. Vinaròs.
- ARASA, F. (1992a): *La romanización del Alto Palancia según la Epigrafía*. Segorbe.
- ARASA, F. (1992b): *Una officina lapidària en la comarca de l'Alt Palància (Castelló)*. Serie de Trabajos del SIP, 89, pp. 567-581. Diputación Provincial. Valencia.
- ARASA, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià* (Tesi de Doctorat. Universitat de València).
- ARASA, F., VICENT, J. (1990-91): *Troballa d'una inscripció al santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara. Notes sobre l'arqueologia urbana de la Vilavella*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 15, pp. 463-466. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- BAENA, L. (1984): *Catálogo de las esculturas romanas del Museo de Málaga*. Málaga.
- BAENA, L. (1985): *Retratos romanos imperiales de la Bética*. Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, LI, pp. 230-246. Valladolid.
- BAENA, L. (1989): *La iconografía de Diana en Hispania*. Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, LV, pp. 79-112. Valladolid.
- BALIL, A. (1964): *Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino*. Bibliotheca Archaeologica, IV. Madrid.
- BALIL, A. (1982): *Esculturas romanas de la Península Ibérica, V*. Studia Archaeologica, 71. Valladolid.
- BALIL, A. (1983): *Varia de Arqueología. Esculturas romanas de la Península Ibérica (VI)*. Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, XLIX, pp. 215-265. Valladolid.
- BALIL, A. (1985): *Escultura romana de Ibiza*. Ibiza.
- BALIL, A. (1988): *Esculturas romanas de la Península Ibérica (IX)*. Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, LIV, pp. 223-253. Valladolid.
- BARBADO, T. (1996): *Oscillum en forma de Pelta*. En VAQUERIZO, D. (ed.). Córdoba en tiempos de Séneca, pp. 126-127. Córdoba.
- BECATTI, G. (1961): *Mosaici e pavimenti marmorei*. Scavi di Ostia, IV. Roma.
- BECATTI, G. (1971): *Ninfe e divinità marine. Ricerche mitologiche iconografiche e stilistiche*. Studi Miscelanei, 17. Roma.
- BELTRÁN, A. (1976): *Augusto y su tiempo en la arqueología española*. Zaragoza.
- BELTRÁN, J., BAENA, L. (1996): *Arquitectura funeraria romana de la Colonia Salaria (Úbeda, Jaén). Ensayo de sistematización de los monumenta funerarios altoimperiales del alto Guadalquivir*. Sevilla.
- BELTRÁN, M., DÍAZ, B. (1988): *Museo de Zaragoza. Secciones de Arqueología y Bellas Artes*. Zaragoza.
- BERGMANN, M. (1977): *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Bonn.
- BERNOULLI, J. J. (1891): *Römische Ikonographie*, II. Stuttgart-Berlin-Lepzig.
- BIANCHI, L. (1985): *Le stele funerarie della Dacia. Un'espressione di arte romana periferica*. Roma.
- BLANCHARD-LEMÉE, M. (1975): *Maisons à mosaïques du quartier central de Djemila (Cuicul)*. Aix-en-Provence.
- BLANCO, A. (1957): *Catálogo de la escultura. I.-Esculturas clásicas. Museo del Prado*. Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1965): *Caparra*. Excavaciones Arqueológicas en España, 34. Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1982): *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Murcia*. Corpus de Mosaicos de España, IV. Madrid.
- BLECH, M. (1981): *Esculturas de Tajo Montero (Estepa): una interpretación iconográfica*. La religión romana en Hispania, pp. 97-109. Madrid.
- BONANO, A. (1977): *Un gruppo di ermette decorative a Malta*. Archeologia Classica, 29, pp. 399-410. Roma.
- BORDENACHE, H. (1969): *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I. Bucaresti.
- BORRÁS, C. (1982-83): *El Hermes dionysiaco de Rosell*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 9, pp. 233-237. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.

- BRAEMER, F. (1959): *Les stèles funéraires à personnages de Bordeaux. Ier-IIIe siècles*. Paris.
- BRU, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*. València.
- CAIN, H.-U. (1988): *Chronologie, Ikonographie und Bedeutung der römischen Maskenreliefs*. Bonner Jahrbücher, 188, pp. 107-221. Köln.
- CANCELA, M. L. (1993): *Elementos decorativos de la arquitectura funeraria de la Tarraconense oriental*. Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, pp. 239-261. Madrid.
- CASTILLO, C., GÓMEZ, J., MAULEÓN, M. D. (1981): *Inscripciones Romanas del Museo de Navarra*. Pamplona.
- CHINER, P. (1990): *La decoración arquitectónica en Saguntum*. Valencia.
- CODINA, E. (1946): *Inventarios de las obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excma. Diputación de Castellón*. Castellón de la Plana.
- CORELL, J. (1986): *La dedicatoria a Venus procedente de la "Muntanyeta dels Estanys" (Almenara, Castellón) y Polibio 3, 97, 6-8*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LXII, pp. 247-260. Castellón de la Plana.
- CORELL, J. (1988): *Hallazgos epigráficos en Quartell, Benavites y Sagunto*. Arse, 23, pp. 781-791. Sagunto.
- CORELL, J. (1989): *Inscripciones romanas de Almenara*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LXVI, pp. 173-206. Castellón de la Plana.
- CORELL, J. (1993): *El culto a Liber Pater en el sur del Conventus Tarraconensis según la epigrafía*. Actes del Col·loqui Internacional d'Epigrafia. Culte i Societat en occident, pp. 125-143. Tarragona.
- CORELL, J. (1994): *La "Muntanyeta de Santa Bàrbara" (La Vilavella, Castellón): ¿Un santuario de Apolo?* Anuari de Filologia. Studia Graeca et Latina, XVII, pp. 155-187. Barcelona.
- CORELL, J. (1996): *Tres santuaris de l'antic territori de Sagunt*. Fonaments, 9, pp. 121-142. Barcelona.
- CORTE, M. della (1927): *Pompei.- Relazione sui lavori di scavo dal marzo 1924 al marzo 1926*. Notizie degli Scavi di Antichità, III, pp. 3-116. Roma.
- CORSWANDT, I. (1982): *Oscilla. Untersuchungen zu einer römischen Reliefgattung*. Berlin.
- CUMONT, F. (1966): *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*. Paris.
- DAREMBERG, C., SAGLIO, E., POTTIER, E. (1877-1919): *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*. Paris.
- D'ENCARNAÇÃO, J. (1987): *Omissão dos teónimos en inscrições votivas*. Actas del IV Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas. *Veleia*, 2-3, pp. 305-310. Vitoria-Gasteiz.
- DEYTS, S. (1976): *Sculptures Gallo-romaines mythologiques et religieuses*. Dijon-Musée Archéologique. Paris.
- DEYTS, S. (1994): *Un Peuple de Pelerins. Offrandes de Pierre et de Bronze des Sources de la Seine*. Dijon.
- DÍAZ MARTOS, A. (1957-58): *El relieve romano de Coria*. Ampurias, 19-20, pp. 226-232. Barcelona.
- DOÑATE, J. M. (1969): *Arqueología romana de Villarreal (Castellón)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XII, pp. 205-240. Diputación Provincial. Valencia.
- DWYER, E. J. (1982): *Pompeian domestic sculpture. A study of five pompeian houses and their contents*. Roma.
- DWYER, E. J. (1988): *Pompeian Oscilla Collection*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, 88, pp. 247-306. Mainz am Rhein.
- ENCICLOPEDIA DELL'ARTE ANTICA, CLASSICA E ORIENTALE (1958 ss). Roma.
- ESTEVE, F. (1956): *Nuevos descubrimientos arqueológicos en Nules. La villa romana de Benicató*. Penyalogosa, 2. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- ESTEVE, F. (1992): *La vía romana per les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 89, pp. 597-618. Diputación Provincial. Valencia.
- EVERS, C. (1994): *Les portraits d'Hadrien. Typologie et ateliers*. Bruxelles.
- FATÁS, G., MARTÍN-BUENO, M. (1977): *Un mausoleo de época imperial en Sofuentes*. Madrider Mitteilungen, 18, pp. 232-271. Berlin.
- FELIP, V., VICENT, J. A. (1991): *Íbers i romans al Camp de Nules (Mascarell, Moncofa, Nules i la Vilavella)*. Nules.
- FELLETTI, B. M. (1958): *Iconofrafia romana imperiale. Da Severo Alessandro a M. Aurelio Carino (222-285 d. C.)*. Roma.
- FERCHIOU, N. (1981): *Grandes stèles à décor architectural de la région de Bou Arada*

- (Aradi) en Tunisie. Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung, 88, pp. 141-189, Taf. 43-60. Mainz am Rhein.
- FERNÁNDEZ, G. (1981): *Destrucciones de templos en la antigüedad tardía*. Archivo Español de Arqueología, 54, pp. 141-156. Madrid.
- FEUGÈRE, M. (1993): *Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*. Paris.
- FITTSCHEN, K. (1984): *Eine büste des Kaisers Hadrian aus Milreu in Portugal. Zum Problem von Bildnisklitterungen*. Madrider Mitteilungen, 25, pp. 197-207. Bonn.
- FITTSCHEN, K., ZANKER, P. (1985): *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen Kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. I: Kaiser und Prinzenbildnisse*. Mainz am Rhein.
- FLÉTCHER, D. (1978): *Nuevas inscripciones ibéricas en la región valenciana*. Archivo de Prehistoria Levantina, XIII, pp. 103-126. Diputación Provincial. Valencia.
- FLÉTCHER, D., ALCÁCER, J. (1955): *Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXXI, pp. 316-353. Castellón de la Plana.
- FLÉTCHER, D., ALCÁCER, J. (1956): *Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXXII, pp. 135-164. Castellón de la Plana.
- FOUET, G. (1983): *La villa gallo-romaine de Montmaurin (Haute-Garonne)*. XXe Supplément à Gallia. Paris.
- FRANZONI, C. (1987): *Habitus atque habitudo militis. Monumenti funerari di militari nella Cisalpina romana*. Roma.
- FRENZ, H. G. (1985): *Römische Grabreliefs in mittel- un süditalien*. Roma.
- FUCHS, W. (1975): *Zu Pörtrats des Hadrian und einem Kopf in Castellón de la Plana*. Madrider Mitteilungen, 16, pp. 267-273. Bonn.
- GARCÍA MERINO, C. (1977): *Un nuevo relieve de tema militar en la Meseta. El trofeo de San Esteban de Gormaz*. Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, XLIII, pp. 361-370. Valladolid.
- GARCÍA MERINO, C. (1986): *Una nueva pieza del relieve de armas de San Esteban de Gormaz (Soria), un fragmento de inscripción relacionable con el culto imperial y varia de Uxama*. Numantia, II, pp. 277-289. Soria.
- GARCÍA SANZ, O. (1990): *Baco en Hispania. Economía y religión a través de las fuentes epigráficas, arqueológicas y literarias*. Madrid.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1949): *Esculturas romanas de España y Portugal*. Madrid.
- GHEDINI, F. (1980): *Sculture Greche e Romane del Museo Civico di Padova*. Roma.
- GIULIANO, A. ed. (1981): *Le Sculture. Museo Nazionale Romano*. I, 2. Roma.
- GIULIANO, A. ed. (1982): *Le Sculture. Museo Nazionale Romano*. I, 3. Roma.
- GODOY, F. (1996): *El conocimiento de la Colonia Patricia a través de los fondos del Museo Arqueológico de Córdoba*. En LEÓN, P. (ed.). Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica, pp. 249-258. Córdoba.
- GOETHERT, F. W. (1972): *Katalog der Antikensammlung des Prinzen Carl von Preussen in Schloss zu Klein-Glienicke bei Potsdam*. Mainz am Rhein.
- GOETTE, H. R. (1986): *Antike Skulpturen im Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig*. Archäologischer Anzeiger, pp. 711-744. Berlin.
- GOETTE, H. R. (1988): *Mulleus - Embas - Calceus. Ikonographische Studien zu römischen Schuhwerk*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 103, pp. 401-464. Berlin.
- GOETTE, H. R. (1990): *Studien zu römischen Togadarstellungen*. Mainz am Rhein.
- GRANT, M. (1976): *Eros en Pompeya. El Gabinete Secreto del Museo de Nápoles*. Barcelona.
- GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1988): *Bases para un estudio del capitel jónico en la Península Ibérica*. Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, LIV, pp. 65-135. Valladolid.
- HANFMANN, G. M. A. (1951): *The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*. Cambridge.
- HAUSCHILD, Th. (1976): *Problemas de construcciones romanas en Mérida*. Augusta Emerita. Actas del Bimilenario, pp. 107-110. Madrid.
- HIMMELMANN, N. (1974): *Lo bucólico en el arte antiguo*. Habis, 5, pp. 141-152. Sevilla.
- HIMMELMANN, N. (1980): *Über Histén-Genre in der antiken Kunst*. Opladen.
- HÜBNER, E. (1862): *Die antiken Bildwerke in Madrid*. Berlin.
- HUGUET, R. (1913): *Ruinas del Castillo de la Magdalena IV*. Heraldo de Castellón. Castellón de la Plana.

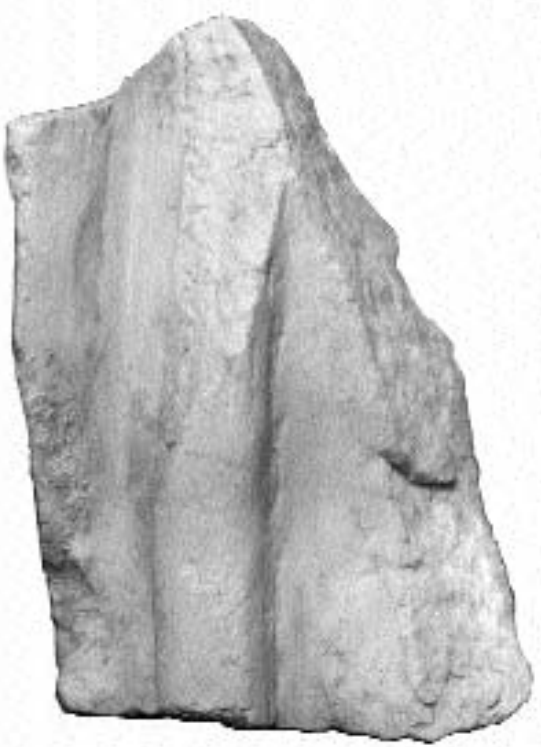
- JOHNS, C. (1982): *Sex or Symbol. Erotic Images of Greece and Rome*. London.
- KAPOSSY, B. (1969): *Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit*. Zürich.
- KLEINER, D. E. E. (1992): *Roman Sculpture*. New Haven-London.
- KOCKEL, V. (1983): *Die Grabbauten vor dem Herkulaner tor in Pompeji*. Mainz am Rhein.
- KOPPEL, E. M^a (1985): *Die römischen Skulpturen von Tarraco*. Madrider Forschungen, 15. Bonn.
- KOPPEL, E. M. (1993a): *La escultura del entorno de Tarraco: las villae*. Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, pp. 221-237. Madrid.
- KOPPEL, E. M. (1993b): *Los relieves decorativos de Cataluña*. Empúries, 48-50, II, pp. 8-20. Barcelona.
- KOPPEL, E. M^a (1995): *La decoración escultórica de las villae romanas en Hispania*. Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania, pp. 27-48. Murcia.
- KOPPEL, E. M., RODÀ, I. (1996): *Escultura decorativa de la zona nororiental del conventus Tarraconensis*. Actas de la II Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, pp. 135-181. Tarragona.
- KRANZ, P. (1984): *Jahreszeiten-Sarkophage. Entwicklung und Ikonographie des motifs der vier jahreszeiten auf Kaiserzeitlichen Sarkophagen und Sarkophagdeckeln*. Berlin.
- LASSUS, J. (1965): *Vénus marine*. Actes du Colloque International sur la Mosaïque gréco-romaine, pp. 175-191. Paris.
- LECLANT, J. (1983): *Le buste-hermes double de Monturque au Musée de Cordoue*. Homenaje al Profesor Martín Almagro Basch, II, pp. 293-302. Madrid.
- LEÓN, P. (1970): *Los relieves del Templo de Marte en Mérida*. Habis, 1, pp. 181-197. Sevilla.
- LEÓN, P. (1995): *Esculturas de Itálica*. Sevilla.
- LETZNER, W. (1990): *Römische Brunnen und Nymphaea in der Westlichen Reichshälfte*. Münster.
- LEVÍ, D. (1935): *Massarosa (Lucca).- Ruderii di edifici romani presso Massaciuccoli*. Notizie degli Scavi di Antichità, XI, pp. 211-228. Roma.
- LEXICON ICONOGRAPHICUM MITHOLOGIAE CLASSICAE (1981 ss). Zürich-München.
- LIPPOLD, G. (1956): *Die skulpturen des Vatikanischen Museums*, III, 2. Berlin.
- LLOBREGAT, E. A. (1980): *Nuestra Historia*, II, pp. 9-200. Valencia.
- LOZA, M. L. (1992): *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*. Málaga.
- LOZA, M. L. (1993): *La escultura de fuentes en Hispania: ejemplos de la Baetica*. Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, pp. 97-110. Madrid.
- LUGLI, I. (1956): *La Tecnica Edilizia Romana*. Milano.
- MANDERSCHIED, H. (1981): *Die Skulpturenausstattung des Kaiser zeitlichen Thermenanlagen*. Berlin.
- MANSUELLI, G. A. (1958): *Galleria degli uffizi. Le sculpture*. Vol I. Roma.
- MANSUELLI, G. A. (1967): *Le stele romane del territorio ravennate e del basso Po. Inquadramento storico e catalogo*. Ravenna.
- MAÑANÉS, T. (1982): *Epigrafía y numismática de Astorga romana y su entorno*. Salamanca.
- MARTÍN, G., GIL-MASCARELL, M. (1969): *La romanización en el Campo de Liria*. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 7. Valencia.
- MAVIGLIA, A. (1913): *Gli attributi dei sostegni nella statuaria antica*. Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung, XXVIII, pp. 1-91. Rom.
- MAYER, M. (1996): *La circulación del marmor Numidicum en Hispania*. L'Africa romana, 11, 2, pp. 837-848. Sassari.
- MENEU, P. (1901): *Arqueología bechinense*. Heraldo de Castellón, 12 de març. Castellón de la Plana.
- MENEU, P. (1903): *Arqueología bechinense. Errores*. Ayer y Hoy, 41, pp. 389-392. Castellón de la Plana.
- MESADO, N. (1966): *Breves notas sobre las ruinas romanas de «Els Estany» (Almenara)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XI, pp. 177-196. Diputación Provincial. Valencia.
- MESEGUER, V. (1989): *Las raíces de Rosell*. Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo, 28, pp. 21-36. Benicarló.
- MORA, G. (1981): *Las termas romanas en Hispania*. Archivo Español de Arqueología, 54, pp. 37-89. Madrid.
- MORENA, J. A. (1989): *El santuario ibérico de Torreparedones. Castro del Río-Baena*. Córdoba. Córdoba.
- NAVARRO, M. (1994): *La epigrafía romana de Teruel (E. R. TER.)*. Teruel.
- NEUDECKER, R. (1988): *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*. Mainz am Rhein.

- NICOLAU, M. R. (1997): *El santuario iberorromano de la Montaña Frontera (Sagunto, Valencia)* (Tesis de Licenciatura. Universitat de València).
- NOGUERA, J. M. (1991): *La escultura. La ciudad romana de Carthago Nova: fuentes y materiales para su estudio*, 5. Murcia.
- NOGUERA, J. M. (1994): *La escultura romana de la provincia de Albacete (Hispania Citerior-Conventus Carthaginensis)*. Albacete.
- NOGUERA, J. M. (1996): *Aproximación a un primer corpus de la plástica romana de época imperial de la Colonia Iulia Ilici Augusta (Elche, Alicante)*. Actas de la II Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, pp. 285-318. Tarragona.
- PARRISH, D. (1984): *Season mosaics of Roman north Africa*. Roma.
- PICARD, G. Ch. (1957): *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 187. Paris.
- PLÀ, V. (1807): *Templos de los Númenes Griegos en la Costa Marítima del Reyno de Valencia*. Diario de Valencia, 5, 6, 7, 9 de gener, pp. 17-18, 21-22, 25-26, 33-35. Valencia.
- PLÀ, V. (1821): *Tercera carta crítica sobre las antigüedades de la villa de Almenara, y su famoso templo de Venus*. Valencia.
- POCHMARSKI, E. (1974): *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands*. Wien.
- POCHMARSKI, E. (1990): *Dionysche gruppen. Eine typologische Untersuchungen zur Geschichte des Stützmotivs*. Wien.
- PORCAR, J. B. (1948): *Arqueología castellonense*. Anales del Centro de Cultura Valenciana, IX, pp. 30-36. Valencia.
- PORCAR, J. B. (1966): *Arqueológica -V-*. Mediterráneo, 9 de desembre. Castellón de la Plana.
- RAMOS A. (1963): *Unos pozos manantiales de época romana en la Alcudía de Elche*. Archivo Español de Arqueología, XXXVI, pp. 234-249. Madrid.
- RAMOS, R. (1975): *La ciudad romana de Ilici*. Alicante.
- RASCÓN, S. (1995): *La ciudad hispanorromana de Complutum*. Cuadernos del Juncal, 2. Alcalá de Henares.
- RIBELLES, B. (1820): *Antigüedades descubiertas en los contornos de la Villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto*. Diario de la Ciudad de Valencia, 51-52, 20-21 de febrer, pp. 221-228. Valencia.
- RIBELLES, B. (s/a): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*. Archivo de los Padres Dominicos de Valencia, manuscrit 17 (segle XIX). Valencia.
- RIBELLES, B. (s/a): *Documentos varios*. Archivo de los Padres Dominicos de Valencia, manuscrit 81 (segle XIX). Valencia.
- RIPOLLÈS, P. P. (1976): *Sinopsis de epigrafía latina castellonense*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 3, pp. 229-277. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- RODRÍGUEZ NEILA, J. F., CHAVES, F. (1973): *Un monumento funerario procedente de Emerita*. Habis, 4, pp. 295-310. Sevilla.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (1985): *Un nuevo testimonio de los Hermes-retratos en la Baetica: la pilastra hermaica de Osqua (Málaga)*. Baetica, 8, pp. 165-190. Málaga.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (1988): *Una herma decorativa del Museo Municipal de San Roque (Cádiz) y algunas consideraciones sobre este tipo de esculturillas romanas*. Baetica, 11, pp. 215-229. Málaga.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (1993): *Ciclos escultóricos en la casa y en la ciudad de la Bética*. Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, pp. 23-61. Madrid.
- ROSAS, M. (1980): *Un nou jaciment amb materials del Ferro I: El Mas de Vito (Rossell, Castelló)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 7, pp. 291-293. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- ROSCHER, W. H. (1978): *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Hildesheim-New York [1884-1886].
- SALCEDO, F. (1983): *Los relieves de armas del Teatro de Mérida*. Lucentum, 2, pp. 243-283. Alicante.
- SALETTI, C. (1967): *Ritratti severiani*. Roma.
- SANTA MARIA S, V. (1972): *Museo Archeologico di Aquileia. Catalogo delle Sculture romane*. Roma.
- SARTHOU, C. (s/a): *Provincia de Castellón*. Geografía General del Reino de Valencia. Barcelona.
- SCARPELLINI, D. (1987): *Stele romane con Imagines Clipeatae in Italia*. Roma.
- SCHOLZ, B. I. (1992): *Untersuchungen zur Tracht der römischen matrona*. Köln-Weimar-Wien.

- SCHRÖDER, S. F. (1989): *Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios. Studien zur bildformulierung und bildbedeutung in späthellenische-Römischer Zeit.* Rom.
- SENENT, J. J. (1919): *Hallazgo arqueológico en Borriol.* Anales del Centro de Cultura Valenciana, V, pp. 48-50. Valencia.
- SENENT, J. J. (1920): *Hallazgo arqueológico en Borriol.* Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, I, pp. 5-7. Castellón de la Plana.
- SENTENACH, N. (1921): *Segobriga.* Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 34. Madrid.
- SOUZA, V. de (1990): *Corpus Signorum Imperium Romanum. Portugal.* Coimbra.
- SPINAZZOLA, V. (1953): *Pompei alla luce degli scavi nuovi di Via dell'Abbondanza (anni 1910-1923),* I. Roma.
- STEMMER, K. (1978): *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen.* Berlin.
- STUART-JONES, H. (1968): *A Catalogue of the ancient sculpures preserved in the municipal collections of Rome. The sculptures of the Palazzo dei Conservatori.* Oxford [1926].
- STUART-JONES, H. (1969): *A Catalogue of the ancient sculpures preserved in the municipal collections of Rome. The sculptures of the Museo Capitolino.* Oxford [1912].
- STUVERAS, R. (1969): *Le putto dans l'art romain.* Collection Latomus, XCIX. Bruxelles.

- TEPOSU, L. (1982): *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolensis*. British Archaeological Report. International Series, 128. Oxford.
- TIR (1993): *Tabula Imperi Romani. Hoja K-30: Madrid. Caesaraugusta. Clunia*. Madrid.
- TOMASELLO, E. (1968): *Doppia erma con Hermes e testa giovanile*. *Archeologia Classica*, XX, pp. 286-295. Roma.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. Memorias de la Real Academia de la Historia, VIII. Madrid.
- VICENT, J. A. (1977): *Arqueología*. La Vilavella. Estudio Arqueológico-Histórico, pp. 143-162. Valencia.
- VICENT, J. A. (1979): *Excavacions al santuari hispano-romà de Santa Bàrbara (la Vilavella de Nules, Plana Baixa)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 6, pp. 181-221. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- VV.AA (1992): *Rediscovering Pompeii*. Roma.
- WALDHAUER, O. (1931): *Die antiken Skulpturen der Ermitage*, II. Berlin-Leipzig.
- WEGNER, M. (1939): *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*. Das Römische Herrscherbild, II, 4. Berlin.
- WEGNER, M. (1956): *Hadrian. Plotina. Marciana. Matidia. Sabina*. Das Römische Herrscherbild, II, 3. Berlin.
- WEGNER, M. (1984): *Verzeichnis der Bildnisse von Hadrian und Sabina*. *Boreas*, 7, pp. 105-156. Münster.
- WIGGERS, H. B., WEGNER, M. (1971): *Caracalla. Geta. Plautilla. Macrinus bis Balbinus*. Das Römische Herrscherbild, III, 1. Berlin.
- WISSOWA, G., KROLL, W, MITTELHAUS, K. (1883 ss): *Pauly's Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart.
- WREDE, H. (1981): *Consecratio in forma deorum*. Mainz am Rhein.
- WREDE, H. (1985): *Die antike Herme*. Mainz am Rhein.
- ZANKER, P. (1975): *Grabreliefs römischer Freigelassener*. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 90, pp. 267-315. Berlin.

LÀMINA I

1. Fragment de vestidura de la Moleta dels Frares (el Forcall).

2. Herma de Dionysos del Mas de Víctor (Rossell).

3. Herma de Dionysos del Mas de Víctor (Rossell).

4. Herma de Dionysos del Mas de Víctor (Rossell).

LÀMINA II

1. Frontó dels Tossalets (les Coves de Vinromà).

2. Coronament d'ara de l'Assut (Borriol).

LÀMINA III

Bust d'Adrià de Borriol (DAI Madrid).

LÀMINA IV

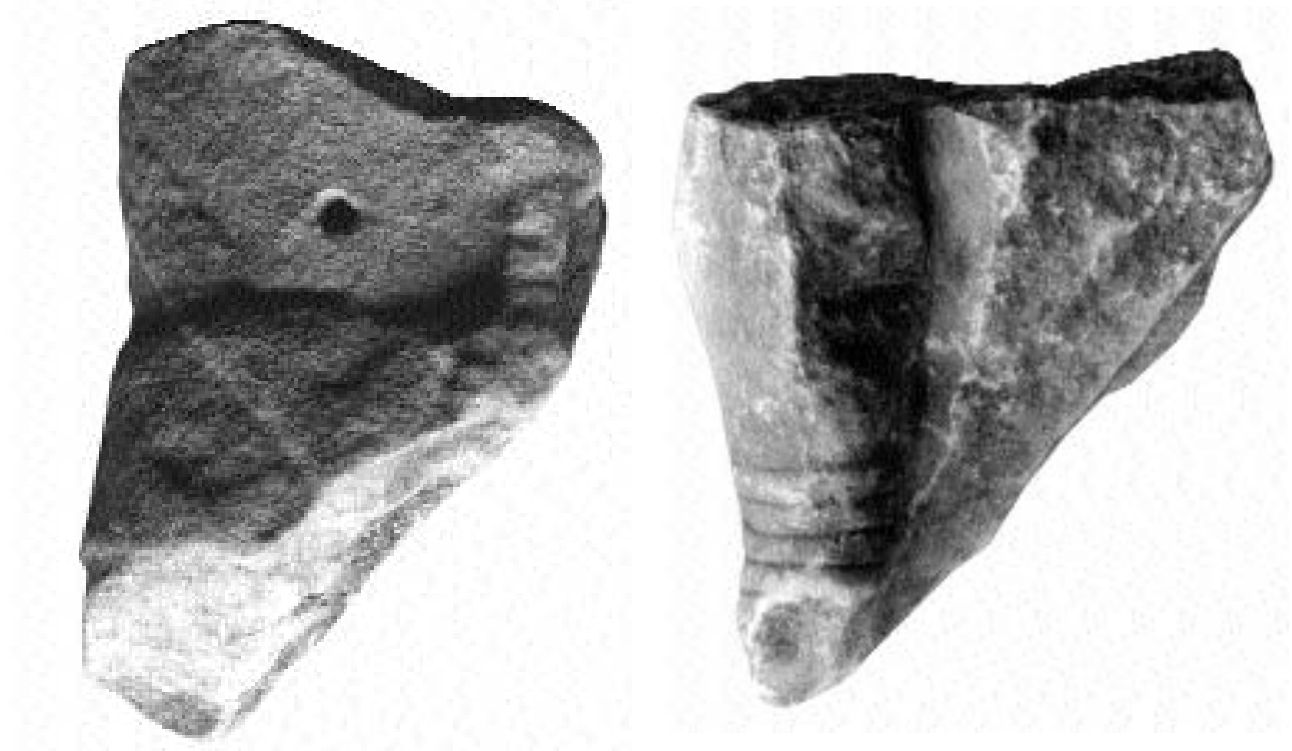

Base de grup escultòric del Palmar (Borriol).

LÀMINA V

1. Relliu fàl·lic de la Font de la Rabassota (Castelló de la Plana).

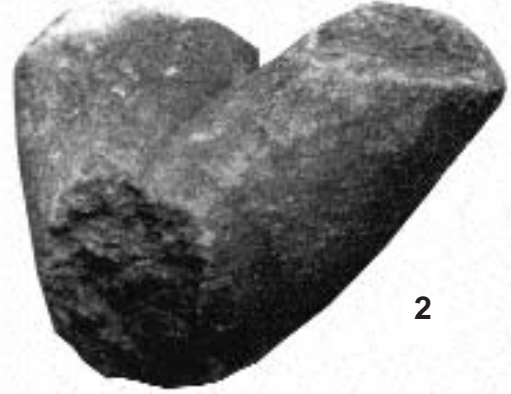

2. Escultures del Santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara (la Vilavella): esquerra, part anterior del tors d'un personatge armat; dreta, part inferior de la cama d'una figura possiblement masculina.

LÀMINA VI

1

2

3

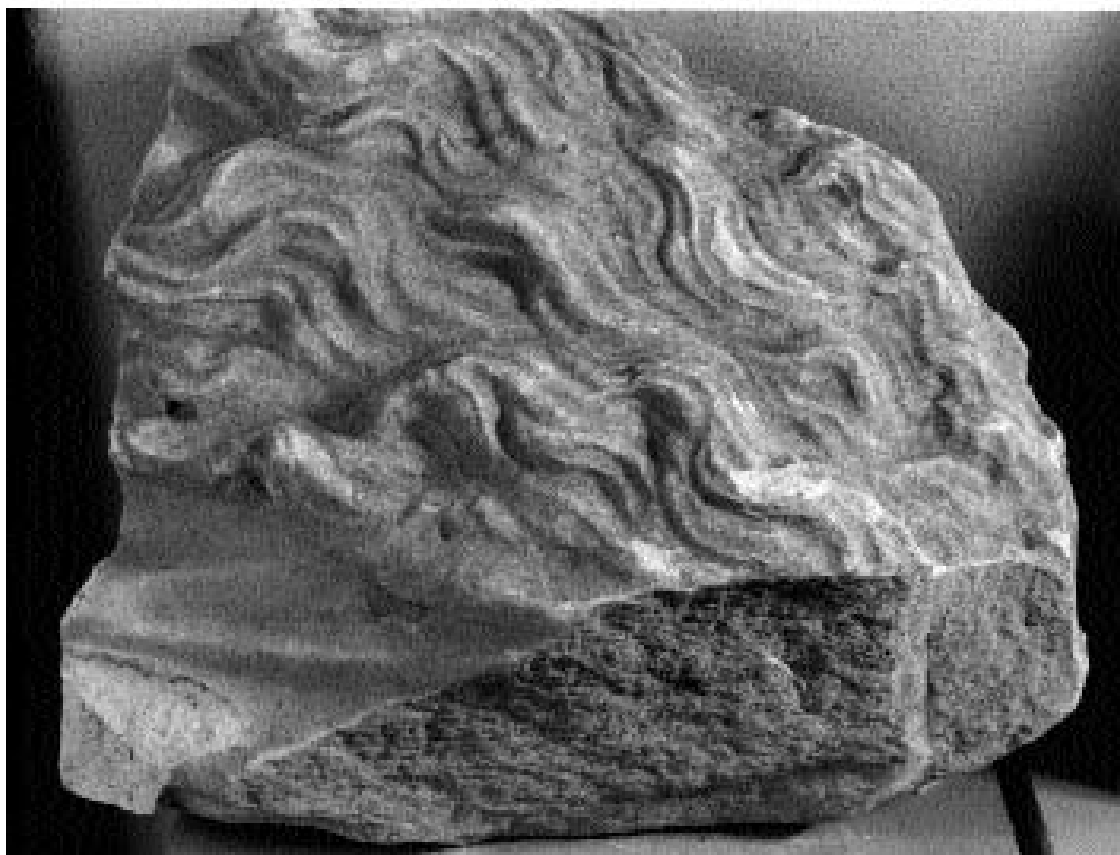
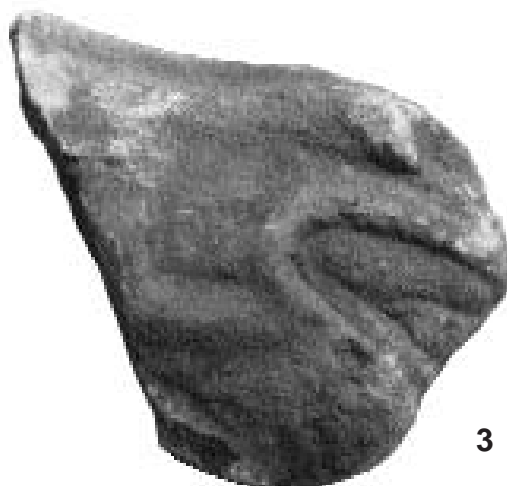
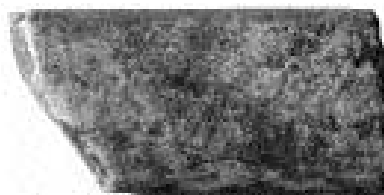
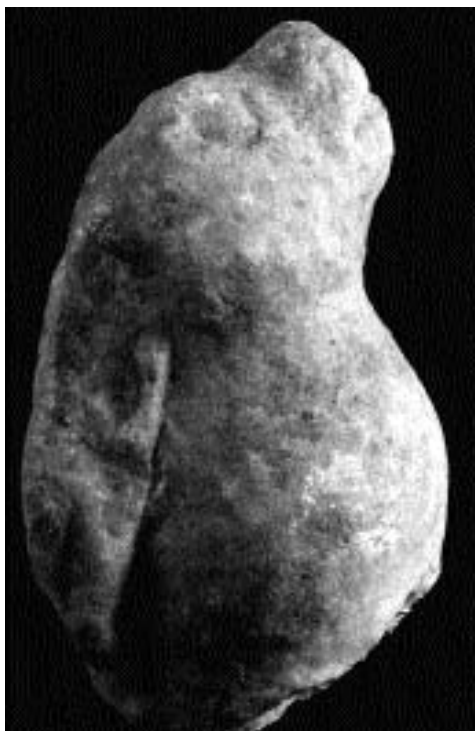
4

5

Escultures del Santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara (la Vilavella): 1. Part d'un peu; 2. Braç; 3. Mà amb un objecte; 4. Punta de llança; 5. Dít d'una mà amb una arma.

LÀMINA VII

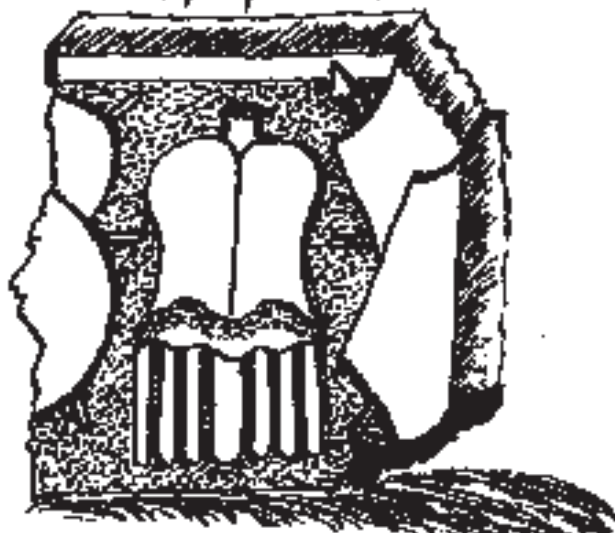

Escultures del Santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara (la Vilavella): 1. Extrem anterior d'una llebre; 2. Objecte cilíndric; 3. Extrem anterior del cap d'un cavall; 4. Melena del cap d'un lleó.

LÀMINA VIII

Almenara.

Vista de un vaso reliquiario en piedra blanca muy parecida al marmol, que se descubrió en la misma piedra con las otras donde estaban los fragmentos de la antecedente Inscripción. El vaso reliquiario tiene un tubo, y la piedra figurada en cuadro.

Puede ser un trozo de Trofeo militar. El día de Febrero de 1820. estaba depositada esta Piedra en la casa de D^o Juan Dant^o. Figase cura de Almenara.

^{Al pie de}
 este Almenar vi una grande Piedra embujada a manera de concha del modo siguiente:

La Muntanyeta dels Estanys (Almenara). Dibuixos de Ribelles: dalt, relleu d'armes; baix, relleu en forma de petxina.